

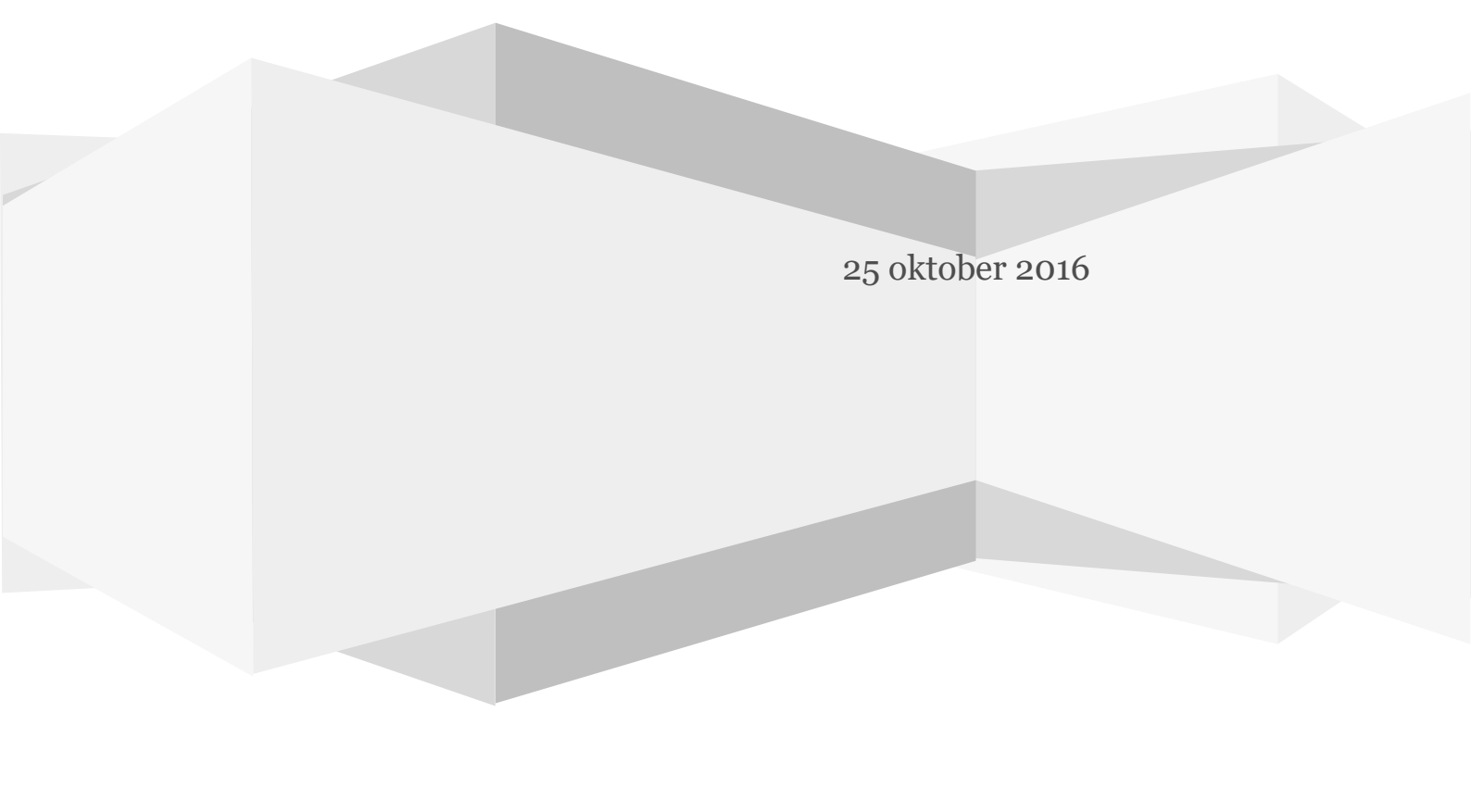
Lezing XI

Dussen en de regio in de 'IJzeren Eeuw'

Land van Heusden en Altena in de 19de eeuw

Door: Ton Lensvelt

25 oktober 2016

An abstract graphic at the bottom of the page consisting of several overlapping, semi-transparent 3D rectangular blocks in various shades of gray, creating a sense of depth and geometric complexity.

Lezing Historie Dussen XI – Dussen en de regio tijdens de ‘IJzeren Eeuw’	3
<i>Inleiding:</i>	<i>3</i>
<i>Nederlandse Revolutie</i>	<i>4</i>
Omwenteling en gebeurtenissen in Dussen	7
Franse aanval	8
<i>Franse Tijd</i>	<i>9</i>
Nieuw bestuur	9
Nieuw bestuur in de regio	10
Soldaat voor Napoleon	11
Jongens uit het LvHeA dienstplichtig voor Napoleon	11
Slachtoffers:	13
<i>Straatweg</i>	<i>14</i>
Veer over Oude Maasje:	14
<i>Nieuwe Hollandse Waterlinie</i>	<i>15</i>
Bouw van forten	15
<i>Vrijheid van godsdienst</i>	<i>16</i>
Herstel katholieke parochie	16
<i>Herindeling Land van Heusden en Altena</i>	<i>17</i>
De regio wordt Brabants	18
<i>PAUZE-PAUZE-PAUZE-PAUZE</i>	<i>19</i>
<i>Tijdsbeeld</i>	<i>20</i>
<i>Dussen de maat genomen</i>	<i>21</i>
Het Kadaster	21
Het Lege Land	22
Dussen rond 1830	23
Klassenindeling	24
Stael, regentraditie in Dussen	24
<i>Afscheiding van België in 1830</i>	<i>26</i>
Lotgevallen van Barend Koops	26
Tiendaagse Veldtocht	27
<i>Dorpsbranden</i>	<i>29</i>
Almkerk 1826	29
Dussen 1842	29
Meeuwen 1845	29
Almkerk en Emmikhoven 1877	30
Dussen 1892	30
Hank 1894	31
Nieuwendijk 1915	31
<i>Economische ontwikkeling</i>	<i>31</i>
Landbouw	32
Papierfabriek De Maasmond	33
Suikerfabriek Werkendam	33
De Vlijt in Wijk	34
<i>Bouwactiviteiten in Dussen</i>	<i>34</i>
<i>Landverhuizing naar Amerika</i>	<i>35</i>
Maatschappij van Weldadigheid	37
<i>De Commissaris der Koningin op bezoek</i>	<i>37</i>

Slide 1 Welkom

Inleiding:

Dames en Heren, hartelijk welkom allemaal. Wellicht hebt u ook genoten van de TV-serie “De IJzeren Eeuw”. De eeuw na de Franse overheersing die ook wel omschreven wordt als de eeuw van de Vooruitgang. De TV-serie gaf een landelijk beeld, maar hoe was het in deze regio gesteld in de negentiende eeuw? Op die vraag hopen we vanavond een antwoord te geven.

Slide 2 Inhoud

- We beginnen met een korte terugblik op de Nederlandse Revolutie, eind 18de eeuw en wat er gebeurde hier in regio en in de daaropvolgende Franse Tijd (1795-1813). Hierbij zoomen we in op de veranderingen in het bestuur en de invoering van de dienstplicht.
- De nieuwe infrastructuur komt aan bod met de aanleg van de Straatweg met Jan Baas als veerman van Keizersveer en de renovatie van de Provinciale Weg met Adriaan Lensvelt als karreman. En we besteden aandacht aan de realisatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
- We staan stil bij het herstel en verdere ontwikkelingen van de katholieke parochie.
- Herindeling is van alle tijden, evenals het daarmee gepaard gaande ‘trumpiaans gesteggel’. Het was in het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden niet anders.
- Maar dan is de 19de eeuw al ruimschoots begonnen, geschikt moment voor een Tijdsbeeld, een impressie van de ‘IJzeren Eeuw’.
- We schetsen u het landschap begin 19de eeuw door stil te staan bij de eerste kadastrale opmeting. Daarbij staat het Dussense bestuurders-geslacht Stael centraal.
- We bespreken de afscheiding van België en treden daarbij in de voetsporen van Gerrit Koops, de stamvader van het geslacht Koops in Dussen.
- De 19de eeuw bracht niet alleen vooruitgang maar ook de nodige ellende. We lichten er wat regionale rampen voor u uit.
- En ook de industrialisatie liet de regio niet onberoerd met de oprichting van de Papierfabriek aan Keizersveer en de Suikerfabriek in Werkendam maar ook de Mandemakerij De Vlijt in Wijk.
- In tijden van economische voorspoed werd er flink wat gebouwd.
- Maar door de landbouwcrises zochten hele gezinnen hun toekomst verder van huis.
- Tot slot laten we de Commissaris van de Koningin aan het woord bij zijn bezoeken aan de gemeentes in de regio.

Dit alles natuurlijk weer ondersteund met de nodige afbeeldingen die door Aartjos Hak getoond gaan worden.

De 19de eeuw begon met de Franse Tijd maar daar ging wel wat aan vooraf dat we vanavond niet onbesproken willen laten.

Nederlandse Revolutie

Slide 3 Spotprent van een oefenend vrijcorps of wapengenootschap

Als reactie op de voor de Republiek dramatisch verlopen Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de economische recessie daarna, brak eind 18de eeuw de Nederlandse revolutie (1786-1787) uit. Hoewel er **geen** sprake was van een bloedige revolutie, vonden er her en der wel schermutselingen plaats, ook in onze regio.

Slide 4 Politieke Periodieken

Tegenover hervormingsgezinde burgers die zich **patriotten** noemden, stonden behoudende **orangisten**, zeg maar de aanhangers van stadhouder Willem V. Omdat er nog geen politieke partijen waren, organiseerden veel patriotten zich vanaf 1783 in vrijcorpsen of gewapende genootschappen. Maar ook verzamelden ze zich in vaderlandse sociëteiten, vrijmetselaarsloges en leesgezelschappen en verspreidden daar hun idealen. Op de leestafel lagen nieuwe **politieke periodieken** zoals: De Politieke Kruyer en De Post van den Neder-Rhijn.

Slide 5 Pamflet Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) uit Overijsel

'Aan het Volk van Nederland' was een pamflet dat in de nacht van 25 op 26 september 1781 over alle grote steden in de Republiek der Verenigde Nederlanden werd verspreid vanuit geblindeerde koetsen. Het bevatte een scherpe aanklacht tegen de vriendjespolitiek van de regenten en was een pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting en kritiseerde stadhouder Willem V. Het pamflet werd de geloofsbelijdenis van de patriotten.

Slide 6 Herberg 'Het Hof van Holland' in Heusden

In **Heusden** bestond vanaf 1779 de vrijmetselaarsloge L'imperceptible (=onhoorbaar, onmerkbaar) en de Lees-Sociëteit die in 1784 de naam Vaderland-Lievend-Lees-gezelschap aannam. In dat jaar werd tevens een onafhankelijk wapen- of exercitiegenootschap opgericht. Heusden werd een bolwerk van patriotten.

De sociëteiten en exercitiegenootschappen hadden overigens een nauwe binding met lokale schuttersverenigingen. Zo werd in **Woudrichem** in 1783 de Nieuwe Staatsexercitie ingevoerd, door de Oude Schutterij van Sint Joris nieuw leven in te blazen onder leiding van substituut-baljuw Diederick van Helden, dit overigens zeer tegen de zin van de orangisten: burgemeester Hermanus van der Colff en dominee Ludovicus Schemkes.

Slide 7 Hotel De Zwaan, vroeger herberg met Raadkamer

Dussen had destijds nog geen schuttersvereniging. Schuttersvereniging De Batavieren werd pas veel later, in 1869, opgericht. Toch is van **Dussen** bekend dat er een vaderlandse sociëteit in 1795 verbroederde met die van Heusden en Woudrichem. Een oprichtingsdatum is echter niet bekend. Niet uitgesloten is dat er omstreeks 1785 een leesgezelschap bestond in de herberg met Raadkamer aan de Sluis [waar later Hotel Heesels kwam] van Antonia van Dongen en Johannes

Reinerusse van der Pluijm (1732-1809) (ouders Reinier van der Pluijm) dat met leesportefeuilles werkte, zodat patriotse kranten en pamfletten aan de stamtafel besproken konden worden.

Slide 8 Spotprent uit 1787 van ds. Arnoldus Marcel uit Rijswijk

In **Giessen/Rijswijk** werd – overigens i.h.k.v. de ‘Volksbewapening’ als gevolg van de oorlogsdreiging van Oostenrijk - op initiatief van enige notabelen ook een exercitiegenootschap gesticht. Schout van Giessen-Rijswijk, Marinus Pols, werd kapitein, de predikant van Giessen, luitenant en dominee Arnoldus Marcel van Rijswijk, vaandrig. Notaris en oud-schout van Almkerk, de rijke landbezitter Sebastiaan Kuypers, werd adjudant en de Giessense schoolmeester Arnoldus van Koyck, sergeant.

De predikanten van Giessen en Rijswijk waren geen uitzonderingen wat betreft hun hervormingsgezindheid. Ook dominee Wiedeman van Genderen, ds. J. de Voogt van Almkerk en de predikanten van Emmikhoven, Op- en Neer Andel, Uitwijk-Waardhuizen en Heusden waren patriotsgezind. Daarentegen was dominee Ludovicus Schemkes uit Woudrichem een orangist.

Slide 9 Stadhuis van Heusden en Joannes C. de Kock

In **Heusden** tekenden de pastoor Van Asten en zijn kapelaan, Johannes van Honsewijk afkomstig uit Dussen, een patriots verzoekschrift *"omdat zij vermeenden daardoor vrijheid van godsdienst te zullen bekoomen"*. Dat kwam hun duur te staan want toen de orangisten in Heusden tot tegenactie overgingen werden zij als "Keezen" en "Verdoemde Patriotten" aangemerkt. De ruiten van de pastorie werden ingeslagen en pastoor en kapelaan liepen rake klappen op om vervolgens geboeid te worden afgevoerd naar het gevang in de kelder van het stadhuis.

Slide 10 Spotprent van stadhouder Willem V als wijnliefhebber

Ook de hervormde predikant van **Dussen Muilkerk**, Jan Hendrik van Dugteren, koesterde patriotse sympathieën. In 1786 probeerde hij als pas aangestelde predikant tevergeefs zijn kerkenraad over te halen een bijdrage te leveren aan de patriotse partijkas. Ondanks hun weigering bleef hij aandringen met *"veel reedenvoering"*.

De hervormde kerkenraadsleden van Muilkerk en Munsterkerk ondertekenden in 1787 een rekest om de patriotsgezinde predikant te mogen ontslaan. Het verzoekschrift werd vermoedelijk onder druk van de ambachtsheer van Muilkerk, Dirk Elemans, nooit ingediend bij de Staten van Holland. Gezien de zwakke argumenten is het nog maar de vraag of de Staten het ontslag zouden hebben verleend.

Dat betekende overigens niet dat Elemans de patriotse zaak was toegedaan. Als vertegenwoordiger van het gezag nam hij een conservatief standpunt in, wars van revolutionaire ideeën. In Sprang - waar hij tevens ambachtsheer was - grepen op zijn verzoek de Staten van Holland in om het locale exercitiegenootschap te verbieden en

de verkiezing door het volk van burgemeester en schepenen ongeldig te verklaren. De regenten door Elemans verkozen werden weer op het pluiche gezet.

Slide 11 Exercitieveld Raamsdonk en plaatsen van Vrijheidsboom in Waspik.

In het nadrukkelijk patriotsgetinte **Waalwijk** werd vanuit de in juli 1786 opgerichte sociëteit Libertatis Amor een exercitiegenootschap opgericht om de patriotse burgers in het hanteren van geweren te oefenen.

In **Raamsdonk** was een Vaderlandsche Sociëteit. De patriottenpartij was er actief en er werd geëxerceerd rond de schutsboom bij de Lambertuskerk.

In **Waspik** waren veel *“woelzuchtige personen die de verkeerde beginselen aanhingen”* en werd in 1793, na de eerste inval van de Fransen, de Vrijheidsboom geplant.

In 1787 laaide in **Dussen-Muilkerk** de oproervlam der patriotten op, wat Willem V - op verzoek van de schout - deed besluiten om de commandant van Heusden opdracht te geven om met 12 soldaten naar Dussen-Muilkerk te marcheren om orde op zaken te stellen. Daarbij bestond het vermoeden dat de patriotten van Dussen bij hun oproer gesteund werden door medestanders uit het patriottenbolwerk Waalwijk.

Slide 12 Ansichtkaart van Den Hill en van De Werken.

In **Den Hill, Werkendam, De Werken en Sleeuwijk** ondertekenden aanhangers een steunbetuiging aan de stadhouder. Geweren werden uitgedeeld. Maar de substituut-baljuw van Woudrichem, Diederick van Helden, pakte hun leider, Willem van Wijk, op; orangist en president-schepenen van Woudrichem, H. van der Colff, wist echter te ontvluchten. Ook op andere plaatsen leek de patriottische revolutie te zijn geslaagd.

Ondanks deze voorbeelden, waren de meeste inwoners van onze regio nog vooral traditioneel ingesteld. Zij meenden dat kritiek van de mondige mens op de maatschappelijke inrichting in strijd was met de goede orde, wat uiteindelijk tot onheil zou leiden. Zij waren dan ook Oranjegezind en aanhangers van de stadhouder (Willem V).

Slide 13 Goudsbloemen aan de Korn in Dussen

De bewoners aan de **Korn in Dussen** stonden zelfs bekend om hun oranjegezindheid en lieten dat onder meer blijken door het planten van goudsbloemen in hun tuin. Dat kwam ze echter duur te staan.

Op 5 september 1787 hadden zo'n 300 soldaten van het patriotse Corps Sternbach, voornamelijk bestaande uit "Luyker-Waalen en Landloopers" onderweg van Geertruidenberg naar Gorinchem, op doortocht door Dussen - de Straatweg bestond nog niet - nogal huis gehouden aan de Korn. Ze dwongen er een locale vlasboer met het pistool op de borst *“zestien hunner bende op zijn Wagen te laden en naar Sleeuwijk te brengen”*. De bloempjes werden met hun sabels afgesneden en vertrapt en de omheining van tuinen vernield. Ook sloegen zij de ruiten in van drie huizen van bewoners die als teken van hun oranjegezindheid de goudgele bloempjes in hun tuin hadden staan.

Slide 14 Aanhouding Wilhelmina bij Goejanverwellesluis in 1787

Na de aanhouding van prinses Wilhelmina bij Goejanverwellesluis, vonden de Pruisen het welletjes en herstelden zij in september 1787 de macht van de stadhouder Willem V en zijn Pruisische gemalin; de patriotsgezinde sociëteiten werden ontbonden.

Men noemt deze periode **de Omwenteling of Contra-Revolutie**. Als tegenreactie werden oranjegezinde Oprechte Vaderlandsche of Oranje Sociëteiten gesticht. De leden ontwikkelden een sterke actie tot handhaving en bevestiging van het stadhouderlijk gezag. De patriotten werden sindsdien tegengewerkt en een deel week uit via de Oostenrijkse Nederlanden (België) naar Frankrijk. Onder hen ook dominee Marcel uit Rijswijk en Adriaan van Helden uit Werkendam maar ook een aantal patriotten uit Heusden waaronder Joannes C. de Kock.

Omwenteling en gebeurtenissen in Dussen

Slide 15 Bombardement van Gorcum tijdens de omwenteling van 1787

De beide **Dussense regenten** Van Mourik en De Lang behoorden tot het kamp van de orangisten. En die durfden zich na de omwenteling weer te roeren. Ze organiseerden strafexpedities in de regio van Dussense boeren, in samenwerking met prinsgezinden uit Wijk en Aalburg en de Bommelerwaard, onder leiding van Simon Petrus de Lang, medisch student en zoon van schout Johannes de Lang van Muilkerk.

Slide 16 Penning geslagen t.g.v. het ontzet van Heusden in 1787

Pieter Johan van Mourik, schout van Munsterkerk, werd zelfs omschreven als commandant van de Plunderbende. Uit getuigenverklaringen van plundersaars blijkt dat Van Mourik en De Lang senior persoonlijk opdracht gaven tot plunderen.

In september 1787, na de inname van Heusden door de Pruisen, werd achtereenvolgens Heusden, Waalwijk, Sprang en Raamsdonk geplunderd en werden er de geweren van de exercitiegenootschappen in beslag genomen.

Slide 17 Hervormde Kerk en pastorie (uit 1827) van Almkerk

De schrik voor de orangistische Dussense boeren zat er blijkbaar goed in. Zo liet de predikant van Almkerk-Emmikhoven zich chanteren door een boer die geld eiste voor het tegenhouden van een menigte boeren uit Dussen die volgens zijn zeggen onderweg waren om de pastorie en een aantal huizen van andere patriotten in Almkerk met een bezoek te "vereren". Alles onder de slogan: "*Oranje boven, de patriotten na den donder*".

Franse aanval

Slide 18 Inname van Geertruidenberg op 5 maart 1793

Door de Pruisische interventie was de dreigende revolutie echter niet bezworen. Vanuit Frankrijk begon de revolutionaire beweging zich over geheel Europa uit te breiden. In 1792 werd België veroverd en op 1 februari 1793 werd door Frankrijk de oorlog verklaard aan de Republiek en een aanval gedaan. De Fransen richtten zich vooral op West-Brabant. Men hoopte van daaruit te kunnen doorstoten naar Holland.

Op 25 februari 1793 arriveerden Franse soldaten in het aan de overkant van de Oude Maas gelegen 's-Grevelduin-Capelle. Het Hollandse leger had de pont onklaar gemaakt maar dat deed hun niet. Zij marcheerde door en de volgende dag namen zij vanuit Raamsdonksveer de vesting **Geertruidenberg** onder vuur. Inname volgde op 5 maart 1793

Slide 19 Spotprent nederlaag Fransen in 1793

Echter, na een kortstondige bezetting werd - na de nederlaag van het Franse leger bij Neerwinden in België - de stad al weer snel verlaten. De bevolking van de omliggende dorpen had niettemin behoorlijk schade geleden tijdens de belegering en bezetting, terwijl meegekomen uitgeweken patriotten een ware terreur hadden uitgeoefend.

Slide 20 Aankondiging Bataafse Legioen en Jager te paard

Bij de schermutselingen kwamen in ieder geval ook twee militairen van het Franse leger om het leven die op de begraafplaats van **Muilkerk** in Dussen Binnen op 5 maart 1793 ter aarde werden besteld. Het betrof een officier van het 7de Regiment van de Huzaren, Delma genaamd en een wachtmeester van de Jagers van het Legioen van het Noorden met de naam Siherm. Dit laatste legeronderdeel betrof waarschijnlijk het zogenoemde Bataafse legioen. Het bestond voornamelijk uit leden van de patriottische vrijkorpsen die na 1787 verboden waren in de Republiek en waarvan een aantal leden naar Frankrijk waren gevlucht.

Slide 21 Generaal Pichegru steekt in december 1794 de bevroren Maas over

In 1794 rukten de Fransen opnieuw op en een legermacht van 15.000 man verzamelde zich bij Raamsdonksveer. Werknemers uit Dussen en Waspik legden een dam in de Oude Maas om de omgeving te innunderen. Ook de omgeving van Werkendam werd onder water gezet. In Rijswijk en Sleeuwijk werden gaten in de dijk gemaakt om het water binnen te laten. Doch, door de invallende vorst bood de innundatie niet langer beschutting. De Fransen trokken binnen. Op de Hoogstraat in Werkendam werd fel gevochten en het geschut van Hardinxveld bleek onvoldoende.

Slide 22 Overgave van Heusden aan de patriotten

Op 10 januari 1795 werd Werkendam door 1500 à 1600 man bezet. Tussen kerst en nieuw in 1794 was Meeuwen al door 400 Franse militairen bezet. Heusden werd ingenomen en ook Woudrichem viel. Opnieuw werden Waspikse en Dussense arbeiders gevorderd maar nu om de dam in de Oude Maas weer te verwijderen.

In 1795 was de verovering van de gehele Lage Landen door de Fransen een feit.

Slide 23 Bataafsche Republiek 1795-1806

Het maakte een einde aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Stadhouder Willem V maakte zich met zijn gezin uit de voeten naar Engeland en in het kielzog van de Fransen keerden de uitgeweken patriotten terug. De idealen van de Franse revolutie en de 'Verlichting' werden uitgedragen, vrijheidsbomen geplant. De gehate regentenkliek werd van het pluche gestoten en de Bataafsche Republiek gevestigd. Er kwam een democratisch gekozen Nationale Vergadering en wetgeving over de Rechten van de Mens en van de Burger en de scheiding van kerk en staat werd een feit. Maar ook op lokaal niveau vonden ingrijpende veranderingen plaats.

Nieuw bestuur

Slide 24 Aankondigingen en voorschriften voor de verkiezingen

In de kerken werd een bekendmaking voorgelezen waarbij de bevolking werd opgeroepen voor de eerste vrije verkiezingen. De burgers boven de 18 jaar (uitgezonderd: dienstboden en onder-curatele gestelden) zouden mogen beslissen over verkiezing van schout, gemeente-secretaris, schepen en burgermeester. De kandidaten dienden echter geen '*aanklevers van het huys van Orange*' te zijn en ook het bekleden van een bestuurspositie vóór de omwenteling, strekte niet tot aanbeveling.

In **Dussen** was de uitslag van de verkiezingen tamelijk onthutsend. In **Munsterkerk** werd schout Pieter Johan van Mourik weggestemd evenals een aantal schepen. De nieuw gekozen raad van schepen van Munsterkerk bestond uit de burgers: Jacobus van der Pluijm een broer van de herbergier (met rechtkamer) a/d Sluis, Evert Wijtvliet, Arnoldus Heijmans en Jacob Rombout alledrie uit de Achterstraat Binnen, Theodorus van Dongen aan de Dijk, en Willem Boor van de Oliemolen uit de Dorpsstraat. Uit hun midden werd Jacobus van der Pluijm tot schout aangesteld.

Om gezondheidsredenen trad hij echter na twee jaar af (ovl 1799), wat de weg opende voor een vertegenwoordiger van het aloude katholieke bestuurdersgeslacht Stael om de belangrijkste bestuurspositie van Dussen weer in te nemen. Behalve rentmeester van het kasteel werd Peter Josephus Stael (1768-1842) in zijn trouwjaar 1797 tevens als schout van Dussen Munsterkerk aangesteld en na de Franse inlijving in 1810 als Maire van beide Dussens benoemd. Daarmee kwam het schoutambt van Dussen ná anderhalve eeuw weer terug in handen van het geslacht Stael.

Slide 25 Dussen Muilkerk geschilderd door E.A. Jansen

In **Muilkerk** waren de bestuurlijke veranderingen al net zo ingrijpend. Schout Johannes de Lang was in 1791 opgevolgd door meester (in de rechten) Adrianus Aldolphus van Genderen uit Besoyen, maar die moest het veld ruimen voor de protestantse Dussenaar Wouter Hagoort uit de Voorstraat Binnen. Als schepenen fungeerden: Jan Kastelijn en Theodorus Melis Kastelijn beiden ook uit de Voorstraat Binnen, Peeter de Gast en Jan Koekoek uit den Achterste Hoek.

Nieuw bestuur in de regio

Slide 26 Pieter Goudriaan herstelt – Politieke Blixem

De revolutionaire gebeurtenissen leidden ook in vrijwel alle andere dorpen in de regio tot personele veranderingen in het bestuur en het gerecht.

In **De Werken en in Werkendam** kwam een nieuwe Municipaliteit. Schout Pieter Goudriaan werd er eerst ontslagen maar later toch weer aangesteld. Maar omdat hij te zeer blijk gaf faliekant tegen de nieuwe bestuursinrichting te zijn, werd hij alsnog uit al zijn functies ontheven. Dat werd door hem echter succesvol aangevochten, zodat hij in 1801 in De Werken en in 1802 in Werkendam alsnog gerehabiliteerd werd en twee jaar later zelfs door zijn zoon als schout en secretaris van De Werken en Werkendam werd opgevolgd. Ook werden de dorpen De Werken en Sleenwijk in 1810 samengevoegd tot één gemeente, net als Wijk en Aalburg trouwens.

In **Genderen** werd Jacob Verhagen als schout uit zijn functie gezet en vervangen door Ary van den Heuvel, *'hiervan zoude veel te gewaagen zijn, maar bijzonder weinig 't geen overeenkomst heeft met braaf en eerlijk'*, schreef het literair-satirische blad De Politieke Blixem in 1798. Hij had bovendien in 1787 aan het hoofd gestaan van de bende plunders, die in Capelle de toenmalige patriotische regenten afzetten.

De nieuw aangestelde president van de Genderense municipaliteit, Jacob Branderhorst, werd verweten dat hij in 1788 bij gelegenheid van de verjaardag van een der Oranje-Tirannen, te paard gezeten en met een oranjesjerp om, een bende 'grauw' ter feestviering had gecommandeerd.

Slide 27 Raadhuis van Woudrichem omstreeks eind 19de eeuw

In **Woudrichem** moest Oranjeklant Herman van der Colff het veld ruimen voor de oude patriot Diederick van Helden; hij werd tot maire van Woudrichem verkozen.

Een opdracht vanuit Den Haag tot het verwijderen van familiewapens, werd door hem nauwgezet uitgevoerd; zelfs op grafzerken werden ze uitgehakt.

In **Aalburg, Veen, Andel en Heesbeen**, werd schout en secretaris Otto Verhagen, vervangen door: A. Poelman (Aalburg), Burger Van Diggelen (Veen en Andel), Johannes Jacobus Bax (Heesbeen).

Burger Van Diggelen kwam ook op de zetel van de schout en secretaris van **Giessen**, Marinus Pols, terwijl in Wijk schout G. Boll vervangen werd door M. van Druunen.

De **Wijkenaren** maakten zich echter meer zorgen om hun rechten op het Wijkerzand, die door de bestuurlijke hervormingen verloren dreigden te gaan. De latere burgemeester Verhagen van Wijk tekende echter bezwaar aan tegen dit besluit dat uiteindelijk – zei het pas in 1817 door Koning Willem I - werd gehonoreerd. Maar toen was de Franse Tijd al weer verleden tijd.

Soldaat voor Napoleon

De Franse Tijd bestond uit drietal periodes:

- Na de inval en de verovering werd Nederland omgevormd tot de Bataafsche Republiek (1795-1806);
- In 1806 (tot 1810) werd het Koninkrijk Holland gesticht met Lodewijk Napoleon als koning;
- En in 1810 (tot 1813) ontsloeg Napoleon zijn jongere broer Lodewijk van de Hollandse troon en lijfde Holland in bij Frankrijk.

Jongens uit het LuHeA dienstplichtig voor Napoleon

Na de inlijving bij Frankrijk, werd de wetgeving van het Franse keizerrijk per 1 januari 1811 van kracht. Een van de dingen die voor de bevolking direct merkbaar waren, was de invoering van de dienstplicht, de zogenaamde conscriptie. Zodra jongens de leeftijd van twintig jaar bereikten, werden ze dienstplichtig.

Slide 28 Loting en keuring voor de dienstplicht

Alle dienstplichtige jongemannen moesten deelnemen aan een loting. Dat was een openbaar gebeuren. Wie een laag nummer trok, moest opkomen voor het leger. Bij een hoog nummer, ontsprong men – althans voorlopig – de dans. In eerste instantie was dat nog de meerderheid, maar men kon later alsnog worden opgeroepen. In vreedstijd moest een dienstplichtige vijf jaar dienen, maar in oorlog was de dienstdtijd onbeperkt.

Slide 29 Napoleon op Giessense jaarmarkt

Alle tegenwerpingen ten spijt, werden er toch flink wat jongens uit de regio ingelijfd bij het leger van Napoleon. De keizer 'himsel', vergezeld van een gewapende eenheid van de keizerlijke garde, bezocht zelfs de Giessense jaarmarkt om recruten te ronselen. Dit is een grapje natuurlijk. De brute werkelijkheid was echter verre van grappig.

Slide 30 Dienstplichtigen in het leger van Napoleon

Uit dit staatje blijkt dat de gemeente Dussen in de regio veruit het meeste aantal jongens leverde. Werkendam en Wijk volgden op geruime afstand en zelfs in een garnizoensstad als Woudrichem werden slechts 7 personen opgeroepen. Van 2 plaatsen: Eethen en Giessen, werden geen recruten gevonden. Mogelijk dat er een enkele Eethenaar onder de 6 dienstplichtigen uit Heesbeen is geregistreerd, of dat er een Giessenaar onder Andel of Rijswijk werd geregistreerd. Het aantal van Rijswijk is misschien niet volledig omdat er ook een Rijswijker uit Noord-Brabant onder Rijswijk in Zuid-Holland of Gelderland opgenomen kan zijn.

In Heusden werden maar liefst 118 jongens gerecruteerd om in Napoleon's leger dienst te nemen. Dat was zelfs meer dan het totale aantal van 104 recruten uit het Land van Heusden en Altena.

Ter vergelijking zij nog vermeldt dat in de naburige regio's vergelijkbare aantallen dienstplichtigen werden opgeroepen: Regio Geertruidenberg inclusief Raamsdonk en Waspik 94, regio Waalwijk inclusief Baardwijk en Besoyen 80, Sprang-Capelle 48 en in Gorinchem maar liefst 190.

Ook Jan Franciscus van Horsigh, de oudste zoon van de dokter, en Jan Martinuszoon van Iersel, een winkelierszoon, beiden uit Dussen, werden ingeloot. Maar zij kochten hun dienstplicht af door een remplacant in te huren. Wat overigens een prijzige zaak was, want de gangbare vergoeding hiervoor kon oplopen tot wel drie à vier duizend gulden, een enorm bedrag voor die tijd.

In 1805 (Slag bij Jena, Thüringen) en in 1806 (Slag bij Austerlitz, Bohemen of Drie Keizersslag) had Napoleon klinkende overwinningen behaald op de Pruisen, respectievelijk de Oostenrijkers/Russen

Slide 31 Kaart van Europa met de veldtocht naar Rusland in 1812

Als Hollandse Brigade werden door Napoleon in de periode 1808-1813 al zo'n 3.000 man in de oorlog in Spanje ingezet. Doch een veel groter aantal - naar schatting ongeveer 15.000 dienstplichtigen - nam deel aan de veldtocht naar Rusland in de zomer van 1812. Een onbekend aantal leverde slag bij Leipzig (Volkerenslag) tegen de geallieerden in oktober 1813.

Het is de tijd waarin Tolstoj's klassieke literaire roman Oorlog en Vrede zich afspeelt. Jan Soldaat's ervaringen waren aanzienlijk minder romantisch, wat heet.

Slide 32 Slag bij Smolensk en Napoleon voor Moskou

Te voet naar Moskou marcheren, dwars door Duitsland, Pruisen en Polen. De bevoorrading was een immens probleem. Er viel weinig te rapen of te stelen in het arme Polen, dat bovendien geteisterd werd door een misoogst. Bij regenweer veranderden de primitieve wegen in modderpoelen, waarin het rijdend materieel vast kwam te zitten. En dan de onmetelijkheid van het Russische landschap, waar de Russen de tactiek van de 'verschroeide aarde' toepasten en waterputten vergiftigden.

Uiteindelijk werd slag geleverd bij Borodino [in 1812 bij Moskou]. De Russen werden wel verslagen maar staken Moskou in brand. Vanwege de naderende winter en het gebrek aan voorraden, moest Napoleon zich terugtrekken. Die terugtocht werd een ware ramp. Aan het eind van 1812, stak minder dan een zesde van de 600.000 ingezette Franse manschappen de Russische grensrivier de Njemen over, op weg naar hun winterkwartieren.

Slide 33 Hel van Leipzig in 1813

Dit kolosale verlies dwong Napoleon om in 1813 een ongekend hoog aantal dienstplichtige jongemannen op te roepen, met wie hij in Saksen (Volkerenslag bij Leipzig) de strijd aanging tegen Russische, Pruisische, Oostenrijkse en Zweedse legers [geallieerden]. Ook de jongeren van de elite en middenstand bleven toen niet langer meer buiten schot en moesten in dienst. Het leger van Napoleon delfde echter het onderspit en de keizer werd uiteindelijk in het voorjaar van 1814 verbannen naar het eiland Elba.

Slide 34 Dagboek van kpt Karel Wagevier over zijn veldtocht naar Rusland

Naamloos zijn ze doorgaans gebleven, de duizenden Hollandse mannen en jongens die als dienstplichtig soldaat vochten voor Napoleon in Spanje, Rusland en Duitsland. Onder hen ook veel vrouwen van militairen, die de was deden en in de bevoorrading werkten. Uit dagboeken, verslagen en verhalen over Napoleon's Russische Veldtocht blijkt klip en klaar dat de ontberingen verschrikkelijk en de verliezen aan manschappen enorm waren. Heel veel soldaten bezweken aan ziektes en de vrieskou. Generaal Koetoezov hanteerde de particanentactiek en de Kozakken schepte er genoeg in om krijgsgevangenen helemaal uit te kleden en naakt in de besneeuwde wildernis achter te laten. Anderen sneuvelden tijdens gevechtshandelingen of werden geëxecuteerd.

Slide 35 De pontonniersbrug over Berezinarivier tijdens terugtocht uit Rusland

Van het Nederlandse regiment van 200 pontonniers – waaronder veel Dordtenaren - overleefden slechts 40 soldaten, de rest verdronk of bezweek aan onderkoeling bij de aanleg van de twee bruggen over de Berezinarivier in Wit Rusland. Maar ook in andere oorlogsgebieden zoals in Spanje en in Saksen, Duitsland vielen veel slachtoffers te betreuren.

Ook onder de Dussense jongens zijn waarschijnlijk flink wat slachtoffers gevallen. Maar er waren ook overlevenden.

Van Antonie Baas, Johannes van Beek, Wilhelmus van der Pluijm, Cornelis Poel, Petrus Meijers, Antonius van der Pluijm en Adrianus van Dortmont weten we zeker dat ze hun Russisch avontuur overleefden. Ze trouwden na terugkomst en stichtten een gezin, zo blijkt uit de archieven.

Mogelijk geldt dat ook voor Willem Toethuis en voor Franciscus Josephus Simonis, al is dat niet helemaal zeker.

Nicolaas van Gool overleed enkele jaren na zijn thuiskomst in Diessen.

Petrus van der Pluijm overleed te Dussen in augustus 1812 en heeft dus niet deelgenomen aan de veldtocht naar Rusland.

Van de overige jongens is het lot onbekend. We konden dat althans niet traceren, waardoor de kans groot is dat ze slachtoffer zijn geworden of krijgsgevangenen werden gemaakt en daarna niet meer in Dussen zijn teruggekeerd. Hoewel het natuurlijk ook mogelijk is dat ze zich elders een bestaan hebben opgebouwd.

Later, tijdens de **Slag bij Waterloo in 1815**, sneuvelden nog fuselier Jan Hidde Buikema uit Andel en raakte wachtmeester Willem Groeneveldt uit Almkerk zwaar gewond. Christiaan van der Meulen uit Andel werd in 1865 als oud-strijder van Waterloo onderscheiden. Maar zij strenden alledrie aan Hollandse zijde.

Straatweg

Slide 36 Keizerin Marie Louise onderweg in haar koets

In 1811 hoorde Nederland nog bij het Franse Keizerrijk van Napoleon. In oktober van dat jaar bezocht keizerin Marie-Louise het Land van Heusden en Altena. Haar tocht vanuit Den Bosch naar het noorden voerde de keizerin over de Hoge Maasdijk langs Wijk en Aalburg, Veen, Andel, Giessen, Rijswijk en Woudrichem naar Sleenwijk. Daar stak ze de Merwede over met het bekende pontveer.

Om zijn legers snel te kunnen verplaatsen, verbeterde Napoleon de infrastructuur; ook in Nederland. Zo gaf hij opdracht voor de aanleg van een nieuwe straatweg van Parijs via Brussel/Antwerpen naar Amsterdam. Deze in 1813-1814 aangelegde/gereed gekomen nieuwe weg in het Land van Heusden en Altena werd zo recht mogelijk aangelegd, had een vastgesteld profiel - twee wagens moesten elkaar ongehinderd kunnen passeren - en werd omzoomd met bomen om de marcherende troepen van schaduw te voorzien.

Veer over Oude Maasje:

Slide 37 Pont bij Keizersveer over Oude Maas (Bas Zijlmans)

Eind 1814 zal de nieuwe straatweg gereed geweest zijn, want toen werd door de Waterstaat het voet- en pontveer verpacht over het Oude Maasje. Vanaf 1815 pachtte Jan Baas uit Dussen als hoogste inschrijver het nieuwe veer voor f. 3675,- per jaar en vanaf november 1815 werd er ook tol geheven. Voor een kar met paard betaalde men 5 stuivers, per persoon werd 1 stuiver geheven (in 1885 4 cent), voor een koe 8 en voor een varken 6 penningen. 's-Avonds werd dubbeltarief geheven, net als met veel wind of ijsgang

Over de vakbekwaamheid van veerman Baas en de naast-hoogste inschrijver J.H. Kamp uit Raamsdonk (uitbater van het Hermezijlsche veer) werden door de Waterstaat inlichtingen ingewonnen. Als borgen voor Baas fungeerden Gijsbert van Heemert, schoolmeester te Capelle (zijn schoonvader) en Anna Baas uit Dussen (zijn moeder).

Slide 38 Woonhuis van veerman Jan Baas a/d Dussendijk

Jan Baas was telg uit een schippersfamilie, die aan de Sluis en in Dussen Binnen woonden; hij woonde zelf in dit huis aan de Dussendijk. Het beviel hem kennelijk goed bij de Waterstaat, want na het graven van de Zuid-Willemsvaart werd hij in Veghel aangesteld als sluiswachter; het huis in Dussen hield hij echter nog aan. Na het vertrek van Jan zou het Keizersveer nog vele jaren door leden van de familie Baas bediend blijven worden.

Slide 39 Marcherende soldaten

Met oudjaar 1815 - toen Napoleon overigens al op St. Helena gevangen zat - marcheerde het 1ste Deense bataljon, waaronder het 500 man sterke Sleeswijker jagerkorps over de Straatweg op weg naar Frankrijk waarbij ze op oudejaarsmiddag in Dussen, Almkerk en Emmikhoven kwartier maakten. Het eveneens passerende korps Holsteinse scherpshutters verbleef die nacht te Waspik.

De doorkomst en het verblijf van deze buitenlandse legereenheden, dat alles bij elkaar wel enige dagen in beslag nam, zal in Dussen e.o. heel wat bekijks hebben opgeleverd. En niet alleen dat, want legereenheden pleegden dan ook te fourageren bij de lokale boeren en middenstanders. Officieel werd er wel voor betaald maar in de praktijk bleek dat lang niet altijd voldoende, terwijl er ook wel sprake was van proletarisch winkelen.

Slide 40 Aanbesteding Provinciale weg Heusden-Dussen-Werkendam

Behalve de aanleg van de nieuwe Straatweg, werd medio 19de eeuw ook de provinciale weg van Heusden, over Dussen, naar Werkendam (1842-1852) geheel gerenoveerd, net als die van Heesbeen naar Drongelen (1866-1870) en de provinciale grindweg van Capelle over Dussen naar Andel.

Slide 41 Drongelse veer met veerhuis over het Oude Maasje

De aanleg van deze nieuwe en verbeterde infrastructuur zorgde voor nieuwe kansen. Zo ook voor bijvoorbeeld Adriaan Gerritsen Lensvelt (1823-1905). Adriaan woonde aan de Ouden Zeedijk Putteneind en was getrouwd met Theodora Maria van Dinteren. In 1854 had hij er van de familie [Hijmen] Toethuijs voor 1300 gulden een huis met erf gekocht. Dit betrof het later zo beroemd geworden café De Posthoorn in de volksmond De Zeeman genoemd. Door geldgebrek moest het pand tijdelijk (1870-1882) verkocht worden, maar toen het hem financieel weer wat beter ging, werd het weer zijn eigendom.

Slide 42 herberg De Posthoorn in Dussen en onderweg naar markt sBosch

De herberg werd uitgebaat door zijn echtgenote Dora. Adriaan boerde op beperkte schaal en was in de winter klompenmaker. Daarnaast was hij karreman wat zoveel inhield dat hij loonwerk verrichtte met zijn kar en paard. Tevens vertrok hij op marktdagen voor dag en dauw naar Den Bosch en naar Gorinchem. Zijn kar volgeladen met allerlei waar, landbouwproducten en klompen en soms ook een enkele passagier. In Den Bosch en Gorinchem leverde hij bestellingen af en op de markten bood hij zijn waar te koop aan. Ook nam hij bestellingen voor klanten mee terug.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

Bouw van forten

Slide 43 fort Giessen, Altena, Bakkerskil met Papsluis en Steurgat

Maar er werd niet alleen gewerkt aan nieuwe wegen, kanalen en spoorlijnen. Het Verenigd Koninkrijk wilde niet opnieuw verrast worden door een vijandelijke aanval en moderniseerde zijn ultieme verdedigingslinie met de realisatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een gigantisch werk, waaraan vrijwel de hele 19de eeuw is gewerkt, en dat omgerekend in tegenwoordig geld zo'n 50 miljard euro kostte. Ter vergelijking: de Delta Werken kostten 20 miljard; de Betuwe Lijn 12 miljard euro.

Vanaf het Muiderslot tot aan de Biesbosch werden over een lengte van 85 km sluizen, schuilplaatsen en forten gebouwd. In onze regio verzezen in de loop der jaren

fort Giessen, Altena, Bakkerskil met de Papsluis en Steurgat. De Papsluis is een zogenaamde waaiersluis, een uitvinding van Ir. Blanken. Hij was tevens ontwerper van de Nieuwe Merwede. Als gevolg van Kringenwet mochten binnen een kring van 300 meter van een fort alleen houten huizen gebouwd worden. De NHW werd in de 19de eeuw voor het eerst gemobiliseerd tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870.

Vrijheid van godsdienst

Herstel katholieke parochie

Slide 44 de voormalige r.-k.-kerk in Dussen Binnen, sinds 1610 hervormde kerk

Met de komst van de Fransen werd wel de vrijheid van godsdienst hersteld. Daarvoor werd door het betalen van geld de uitoefening van het rooms-katholieke geloof wel oogluikend toegestaan.

In 1795 kon de parochie zich vrij gaan onwikkelen en met de Staatsregeling van 1798 konden de katholieken, mits zij ter plaatse de meerderheid hadden, hun oude parochiekerk weer terug eisen. Voor wat betreft de voormalige r.-k.-kerk in Dussen Binnen werd een schikking overeengekomen in de vorm van een financiële vergoeding, want de kerk in Dussen Binnen was te klein geworden voor het gestegen aantal parochianen.

Slide 45 kadasterkaart van de r.-k.-kerk a/d Sluis met pastorie

Na de reformatie en de overdracht van de kerk in Dussen Binnen was er in 1677 in Dussen toch weer een pastoor aangesteld. Maar het was pas in 1711 dat er met steun van kasteelheer Jean Louis van der Schueren van Hagoort (en katholieke rentmeester Couwenberg) een '*pastorie tevens kerk- en vergaderplaats*' in gebruik genomen werd '*buitendijks aan de Dussensche Sluis*'.

In 1757 bleek men echter te kerken in een '*kerkehuijs*' binnendijks aan de Dorpsstraat, gelegen '*ten westen de Gantel en ten noorden den Dussendijk en ten oosten van het huis van Theunis van Hoff (voorheen Pieter Claassen Rosebrand*'.

Ik vermoed dat deze waarschijnlijk houten schuurkerk tegenover de huidige bloemenwinkel gestaan heeft.

In 1759 werd een nieuwe schuurkerk gebouwd, weer aan de Sluis en vermoedelijk tegen de reeds bestaande pastorie van 1711 aangebouwd. In 1792 werd deze schuurkerk voorzien van een nieuwe pastorie; de oude pastorie werd afgebroken.

Door het almaar toenemend aantal parochianen, werd de kerk aan de Sluis in 1826 aanzienlijk uitgebreid, hoewel een kerktoeren vooralsnog ontbrak. Deze laatste situatie is ook afgebeeld op de eerste kadasterkaart.

Na de dorpsbrand van 1842 werd de pastorie en kerk zonder toren vervangen door een compleet nieuwe kerk met toren en met een aparte pastorie, maar nu aan de oostzijde. Deze kerk staat in gehavende toestand gedeeltelijk afgebeeld op de foto van de grote dorpsbrand van 1892.

Slide 46 herstel r.-k. parochie manifesteerde zich in nieuwbouw

Ook op ander gebied ontwikkelde de parochie zich voorspoedig. Voor alle katholieken in het Land van Heusden en Altena was er echter maar één kerk beschikbaar; die in Dussen aan de Sluis. In 1836 werd voor de rooms-katholieken van Woudrichem e.o. – die voordien dus in Dussen ter kerke gingen - een zelfstandige parochie Woudrichem gesticht.

De Zusters van Liefde richtten in 1861 een Liefdesgesticht op in het Rommegat in Dussen waaraan tevens een meisjesschool en later ook een gasthuis werd verbonden.

Tevens werd een nieuwe zelfstandige parochie gesticht (1863) voor de parochianen in de Mariapolder (Hank) met financiële steun van de familie Stael uit Dussen. Die zorgden er ook voor dat er een klooster met school werd gebouwd in Hank.

Met al deze bouwactiviteiten waren flinke bedragen gemoeid, maar door spaarzaamheid en liefdadigheid van de parochianen in de jaren daarna was de parochie in 1890 geheel schuldenvrij. Maar het noodlot sloeg andermaal toe, want in 1892 ging de kerk opnieuw in vlammen op.

Slide 47 De Sluis herbouwd na de dorpsbrand van 1892

De parochie bleef echter niet bij de pakken neerzitten en in 1895 werd een nog fraaier nieuw kerkgebouw van architect E. Corbeij uit Roermond in gebruik genomen. De pastoor schreef in zijn memoriaal: *‘De mensen waren uiterst tevreden over alles en konden niet genoeg beseffen wat het zeggen wil, in luister en pracht, God in zijn huis te mogen dienen en verheerlijken’*.

Voor de parochianen was de zondagse kerkgang echter meer dan dat, het was ook een sociaal gebeuren. Na een week hard werken ontmoette men na de hoogmis familie en vrienden, ging men bij elkaar op bezoek, of dronk men een ‘oude klare’ aan de toog van herberg de Zwaan of hotel Van Beurden. Dan werd je geacht er weer een week tegen te kunnen.

De imposante nieuwe kerk met fraaie ranke torenspits werd in de jaren daarna steeds verder verfraaid. Dit alles mogelijk gemaakt door legaten van parochianen.

Herindeling Land van Heusden en Altena

Slide 48 Aankomst Prins van Oranje in Scheveningen en Veen

In 1813 zette de zoon van de gevluchte stadhouder Willem V, Willem Frederik geheten, voet aan wal op het strand van Scheveningen. Twee dagen later werd hij benoemd tot soeverein vorst Willem I. En hoewel Napoleon nog voor opschudding zorgde met zijn ontsnapping en **‘100 dagen bewind’** in 1815, kon dat toch niet verhinderen dat Koning Willem I zich tot koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden liet uitroepen.

Niet alleen de landsgrenzen veranderden, ook gewestelijk werd het een en ander aangepast.

De regio wordt Brabants

Met de stichting van het Verenigd Koninkrijk in 1813 werd deze regio aanvankelijk ingedeeld bij de provincie Holland. Maar een jaar later veranderde dit en werd eerst het Hollands gebied gelegen ten zuiden van de Oude Maas ondergebracht bij Brabant. En weer een jaar later, in 1815, op verzoek van de burgemeester van Heusden, Johan Albert Rietvelt, hierbij gesteund door de omliggende gemeenten, werd ook het huidige Land van Heusden en Altena bij Brabant gevoegd.

Tot op de dag van vandaag is dat de grens tussen de provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant.

Slide 49 kaart van Noord-Brabant na de herindeling van 1815

Binnenkort volgt er in het Land van Heusden en Altena weer een gemeentelijke herindeling, iets wat altijd met de nodige emoties gepaard gaat. Het was in de 19de eeuw niet anders.

Want, vooral vanuit Gorinchem waren er de nodige tegenwerpingen tegen grenswijziging waarbij het Land van Heusden en Altena bij Brabant gevoegd werd. De stad bracht een economisch argument in stelling. Gorinchem was van oudsher de algemene marktplaats voor zo goed als alle dorpen, in ieder geval die in het Land van Altena toch, zo werd beweerd. Ze werden daarin gesteund door Woudrichem. Ook de godsdienst werd als argument aangevoerd, terwijl het bovendien de wens van de inwoners zou zijn om bij Holland te blijven.

De voorstanders voor samenvoeging met Brabant – onder aanvoering van Heusden – werd verweten dat alleen de burgemeesters aansluiting wensten bij Brabant, maar niet de inwoners. Heusden en Woudrichem bakkeleiden nog wat voort, met niet misteverstane verwijten over en weer en zo ontstonden er twee groepen: pro-Holland met Gorinchem, Woudrichem en het Land van Altena en pro-Brabant met Heusden, het Land van Heusden en Dussen en Werkendam en opvallend genoeg ook de burgemeesters van Sleeuwijk en De Werken en van Andel. De polarisatie vierde hoogtij.

Slide 50 kasteel van Werkendam de Oude Burcht

Vurig pleitbezorger vóór de herindeling was behalve de burgemeester van Heusden ook voormalig patriot Adriaan van Helden (1747-1822) uit Werkendam.

Hij was na de omwenteling uitgeweken naar Frankrijk en had daar in het Bataafsche Leger carrière gemaakt tot luitenant-generaal. Hij was de laatste bewoner van De Burcht in Werkendam en had goede betrekkingen met de gouverneur van Brabant, Hultman, en zelfs met Gijsbert Karel van Hogendorp.

Volgens hem was de ware reden voor Gorinchem en Woudrichem dat lokale juristen en advocaten er tegenop zagen om onder het gerecht van Den Bosch te vallen. Woudrichem dacht onder de vleugels van Holland zelfs kans te maken op een vredegerecht in de stad.

Tijdens het gesteggel kwalificeerde hij zijn opponent burgemeester Hanendoos als ‘diejen Woudrichemse Kalfschkop’.

Ondanks alle tegenwerpingen bleef de grenswijziging een feit, maar in 1840 werd vanuit het Land van Altena en Dussen opnieuw een poging gedaan om de grenscorrectie alsnog terug te draaien; enige gezinnen uit Dussen en Uitwijk dienden een adres in bij de Koning om weer terug bij Zuid-Holland te worden gevoegd. Maar erg breed was de steun hiervoor niet. Zelfs burgemeester H. van der Colff van Woudrichem bleek niet langer een voorstander meer en schreef in zijn reactie *“dat alle de verzoekers als protestantsche geloofsbelijders bekend zijn, en aan gene ingezetenen in deze gemeente van de rooms katholieke godsdienst de ondertekening van het adres voorgesteld is”*.

Binnenkort verschijnt er een uitgebreid artikel van Mariska Heijmans-Verbruggen over deze materie in het jubileumnummer van de Historische Reeks.

PAUZE-PAUZE-PAUZE-PAUZE

Tijdsbeeld

Slide 51 IJzeren Eeuw

De negentiende eeuw was er een met twee gezichten. Was de eerste helft nog vooral een verlengstuk van de eeuw daarvoor welke gekenmerkt werd door de traagheid van het bestaan, vanaf omstreeks 1850 begon alles in snel tempo te veranderen. *‘Tien jaren van onze eeuw hebben meer nuttigs op dit gebied geleverd, dan eene gansche eeuw vroeger’*, schreef ‘n Amsterdamse zakenman in 1858.

Zo dachten velen er in die tijd over. Veel negentiende eeuwse bronnen wijzen op de enorme veranderingen die rond het midden van de eeuw op gang kwamen, niet alleen in Nederland maar in de westerse wereld als geheel. De massamobiliteit en communicatie verbeterde enorm. Auke van der Woud omschrijft het in zijn boek *Een nieuwe wereld* dat de mens macht kreeg over tijd en ruimte.

Slide 52 De Arend (1839), Schilderij spoorlijn Haarlem-Leiden, Nieuwsblad

- Het begon allemaal met de stoommachine. In 1825 bouwde een Engelse smid een stoommachine op wielen, die hij over ijzeren rails liet rijden. Het vormde de aanzet voor een uitgebreid net van spoor- en tramwegen ten faveure van een verbeterde massamobiliteit. Ook in Nederland, waar De Arend in 1839 van Haarlem naar Amsterdam tufte. In het Land van Heusden en Altena bleef het bij plannen maken, tot uitvoering van een trambaan of spoorlijn kwam het nimmer.
- In het kielzog van de spoorweg volgde de aanleg van de telegraaf-verbinding, waardoor de communicatie enorm versnelde. Toch duurde het nog tot 20 september 1887 alvorens de Nederlandse driekleur op het nieuwe Dussense raadhuis aan de Sluis wapperde ten teken dat de dienst van een rijks-telegraafkantoor aangesloten op het landelijke net er in gebruik genomen was.
- Een ander element in de verbeterde communicatie was de krant. Door het afschaffen van het dagbladzegel kwam de krant onder het bereik van de gewone man. Het aantal uitgaven verveelvoudigde en ook het Land van Heusden en Altena kreeg vanaf 1881 z’n eigen regionale weekblad in de vorm van het Nieuwsblad. Ik heb er voor deze lezing royaal uit geput.

Slide 53 Postkantoren: Heusden, Woudrichem en Dussen

- Door het verbeterde wegennet en de introductie van telegraaf en telefoon versnelde de communicatie. De regio plukte daar ook de vruchten van. De voetbode van Heusden kwam vanaf 1845 drie keer in de week langs en op 1 maart 1851 werd zelfs een dagelijkse Rijksvoetbodedienst ingesteld. Vanaf 1867 kwam de hoofdcorrespondentie voortaan via Gorinchem wat drie uren tijdwinst opleverde, temeer daar deze met de postkar bezorgd werd. In 1896 kreeg Dussen haar eerste (hulp)postkantoor met G. van Wijk uit Sleeuwijk als eerste kantoorhouder.

Slide 54 Stoombaggermachine bij het graven Bergse Maas

- In 1869 werd het Suezkanaal geopend. De techniek en de machines die daarbij gebruikt werden, wekten de belangstelling van de Nederlandse Waterstaat en zouden we terugzien bij het graven van de de Nieuwe Merwede en later toen de negentiende eeuw ten einde liep van de Bergsche Maas.

Slide 55 Kolenschuur van Kobus Poel aan de Loswal

- De energiebehoefte steeg enorm. Daarin werd voorzien door de massaproductie van kolen. Eerst nog geïmporteerd vanuit ons omringende landen, rond de eeuwwisseling vanuit ons eigen Zuid-Limburg. In elk dorp verrees wel een kolenmagazijn, soms zelfs meerdere.

Slide 56 Expo Crystal Palace, Amsterdam, 's-Hertogenbosch

- Om al die vernieuwingen en uitvindingen aan de wereld te tonen, werden tal van tentoonstellingen georganiseerd. De eerste wereld-tentoonstelling was in 1851 in Londen met het Crystal Palace als pronkstuk van het heersende optimisme.

Dat zoiets ook regionaal navolging genoot bleek in 1855 toen smid Jordanus van Beurden uit Dussen op het 10de Landbouw-Huishoudkundig Congres in 's-Hertogenbosch zijn nieuwe twee-diepsploeg presenteerde en daarmee de 1ste prijs won in de vorm van een medaille en een geldbedrag van twintig gulden.

Het voorgaande betreft slechts een onvolledige samenvatting van de veranderingen, vernieuwingen en uitvindingen uit die tijd. Er gebeurde nog veel meer. Niet zo verwonderlijk dus dat het begrip 'vooruitgang' in de tweede helft van de negentiende eeuw werd geïntroduceerd in de Nederlandse taal.

Dussen de maat genomen

In de relatief korte periode van elkaar snel opvolgende regeringsvormen tussen 1793 en 1813 werd de basis gelegd voor de moderne eenheidsstaat. De lokale en gewestelijke autonomie van het ancien régime maakte plaats voor nationale instellingen. Administratie, rechtssysteem, belastingen en leger werden op nieuwe – Franse - leest geschoeid. Zaken als het metrieke stelsel, de burgerlijke stand, het kadaster en culturele instellingen zoals de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief vinden hun oorsprong in die jaren. Zelfs het klassikaal lesgeven werd in de Franse Tijd (1806) ingevoerd.

Het Kadaster

Slide 57 Eerste kadastrale opmeting van Eethen en Genderen circa 1820-1830

De kadastrale opmeting was dus een Frans idee, maar werd buitengewoon snel in zijn bestaan bevestigd; al na drie weken nadat de Prins in Scheveningen was binnengehaald. Deze haast wordt begrijpelijk wanneer men beseft dat de kadastrale kartering op een rationele (welbedoordachte) wijze het land moest ontsluiten voor een zeer belangrijke bron van overheidsinkomsten; de grond-belastingheffing.

Die overheidsinkomsten behoefden broodnodig een extra stimulans want de Franse bezetting had het nieuwe koninkrijk met een astronomische staatschuld van 1726 miljoen gulden opgezadeld. En dat in een tijd waarin een burger met twee á drieduizend gulden per jaar op goede stand kon leven, maar een gemiddeld arbeidersgezin van slechts vijf tot zes gulden per week moest zien rond te komen.

Slide 58 Eerste kadastrale opmeting van Wijk en Aalburg circa 1820-1830

Bij het rationele speelde de opvatting van destijds dat de grond de bron van alle welvaart was een belangrijke rol. Maar het weerspiegelde zeker ook de doorwerking van het revolutionaire beginsel der vrijheid, gelijkheid en broederschap. Grondbelasting (verponding) werd al eeuwenlang geheven, maar voortaan werd gestreefd naar een evenredige en reële verdeling. Tegelijkertijd werd echter het dilemma geschapen dat lokale bestuurders behoorlijk in eigen vlees moesten snijden omdat deze per definitie welgesteld waren en nogal wat grond in eigendom hadden. In sommige gemeentes - ook in Dussen - ging de grondbelasting flink omhoog.

Het Lege Land

Slide 59 Het Lege Land

Nederland was aan het begin van de negentiende eeuw vooral een 'Leeg Land'. Ons landje telde in 1815 slechts 2,2 miljoen inwoners. Dat was was al bijna twee eeuwen zo, alleen de laatste twee decennia was het inwonersaantal weer gaan groeien. Van die 2,2 miljoen mensen woonden er 800.000 in de destijds nog van stadsmuren of -wallen voorziene 85 steden of stadjes, zoals Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg, die relatief weinig openbare ruimte in beslag namen en vooral in het verstedelijkte Holland geconcentreerd waren.

Slide 60 Zuid-Willemsvaart in Den Bosch

Noord Brabant, inclusief de stedse bevolking, kende in die tijd in totaal slechts 349.000 duizend bewoners. Eindhoven bijvoorbeeld had nauwelijks meer inwoners dan Dussen. 's-Hertogenbosch telde in 1820 slechts 13.000 inwoners en was nog grotendeels zoals in de Middeleeuwen. Alleen de drie grote stadsbinnenpoorten waren ten tijde van de Franse bezetting gesloopt. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart door het noordelijk deel van de vesting in 1822 zou lange tijd de enige grote ingreep zijn.

Het platteland was niet alleen leeg vanwege het geringe aantal bewoners, maar ook omdat er veel minder geboomte stond. Bomen hadden immers een gebruiksfunctie. Begrijpelijk dat er geen boom overbodig was, of hij werd geveld.

Het uitzicht werd destijds ook nog niet belemmerd door hoge bebouwing, hoogspanningsmasten, fabrieksschoorstenen, bruggen, viaducten, spoorlijnen of autosnelwegen. De infrastructuur was beperkt en vooral kleinschalig.

Daarnaast gaf het platteland van de vroege negentiende eeuw een ander beeld te zien door de andere landbouwgewassen. Zelfs het grasland kleurde anders, afhankelijk van de seizoenen.

Naast de leegte en de kleurrijker aanblik, was de grote natheid een kenmerk van die tijd. Nederland was toen nog voor een derde 'n wildernis (niet in cultuur gebracht land) en er was nog veel water dat pas later land zou worden.

Slide 61 Modderige wegen

De wegen waren vaak enkel modder waar men in natte jaargetijden tot de enkels in wegzakte. De dorpen waren dan per rijtuig niet langer bereikbaar en het leek wel of er achter dit land geen land meer was. De voetbode bezorgde slechts twee keer per week postcorrespondentie van of naar Heusden, waarbij één enkele binnenlandse brief dan ook nog eens de lieve som van 35 a 40 cent kostte.

De poorten van de steden gingen 's avonds dicht en sloten het platteland buiten in totale duisternis. Men leefde in eigen stad, streek of dorp - daarbuiten kwam men zelden - op het tijdsritme van de seizoenen en alleen bij daglicht, want huis- en straatverlichting was er niet. De traagheid van het bestaan werd bepaald door het trage vervoer en het lange wachten bij sluizen en bruggen en het oponthoud bij tollens en pleisterplaatsen.

Dussen rond 1830

Slide 62 Het Zuideveld kadasterkaart

Ook Dussen was vooral leeg. De gehele gemeente bestond voor 90% uit weiland, hooiland en bouwland. De resterende 10% werd gevormd door tuinen en boomgaarden, rietgorzen, grienden of ander geboomte. Slechts 0.7% daarvan was - zoals dat heette - betimmerd oppervlak en dan was daar het erf nog bijgerekend. Deze behuizingen waren geconcentreerd langs de oevers van de Duse, zeg maar het oude Muilkerk, en aan de dijk tussen de Munsterkerkse- en Kornse Sluis, oftewel het nieuwe Munsterkerk.

Slide 63 Detail van de Buitendijk in Hank uit 1749 (kaart Ketelaar)

Aan de Buitendijk en later na de aanleg van de Visserskade, langs de Postsloot, begon Hank zich te ontwikkelen.

Opmerkelijk is, dat de Gemeente Dussen in die tijd zowel in oppervlakte als in absolute inwonersaantallen de grootste gemeente van het Land van Heusden en Altena was. Met 5,5 bewoner per pand, zat men exact op het gemiddelde van de streek, maar met 55 inwoners per vierkante kilometer, bleef men daar weer behoorlijk onder, maar daaraan was de dunbevolkte Biesbosch debet. Met een bevolkingsaanwas van 12% per decennium in de periode 1795-1820 zat Dussen nagenoeg op het gemiddelde voor de streek van +14%.

Van de 376 panden in Dussen was ongeveer een/derde (157) boerderij. Voor de helft kleine keuterboertjes (76) met minder dan 10 bunder land; Dussen telde slechts vijf hoeves met meer dan veertig (42) bunder eigen land. Het gemiddelde per boerderij was 12 bunder.

Slide 64 Stamhuis Van der Pluijm aan de Buitendijk in Hank

Na de objectieve opmeting door het kadaster ging de belasting in Dussen flink omhoog. Het stijgingspercentage bedroeg er 77%, waar het gemiddelde voor het gehele kanton Heusden 'slechts' +36% was. Ook Werkendam zag de aanslag met 75% stijgen, terwijl deze in Almkerk, Andel en Eethen beperkt bleef en in Giessen zelfs licht daalde.

Klassenindeling

De bebouwing of betimmering (gebouwen) was ingedeeld in diverse klassen. De Buiten Klasse en Gewone Klasse omvatte echter in totaal slechts 7% van het totaal beschikbare woningencontingent.

Daarnaast werd nog 17% van de panden omschreven als 'goede boerenwoningen en woningen van handswerklieden, enige tappers en winkeliers in de nabijheid van de Kom van de Gemeente, hoewel niet ruim gebouwd wel geriefelijk en in betamelijk staat van onderhoud'.

Slide 65 Grafiek huizenklassen in Kanton Heusden

Doch ruim de helft (57%) van de beschikbare woningen en andere bouwsels behoorden tot de allerlaagste klassen, zijnde: 'Woningen der arbeiders en dagloners, veelal uit een vertrek zamengesteld en in slechten staat van onderhoud, of woningen uit hout en leem vervaardigd'. De laatsten door het kadaster heel veelzeggend omschreven als 'de armoe tot schuilplaats dienende'.

Daarmee onderscheidde Dussen zich overigens niet wezenlijk van het algemeen beeld in de streek. Op deze grafiek valt duidelijk waar te nemen dat het in de meeste plaatsen 'armoe troef' was. [uitleg geven] Het zal u niet verbazen dat de verhouding in de stad Heusden een wat beter beeld vertoont. Opmerkelijk is de opvallend slechte score van De Werken maar daar was de bevolkingsaanwas met 26% per decennium dan ook het hoogst in de streek.

Stael, regentraditie in Dussen

Slide 66 Boerderij van P.J. Stael in Dussen-Binnen

Deze boerderij behorend tot de Buitenklasse was eigendom van burgemeester P.J. Stael, telg uit een bekend bestuurdersgeslacht in Dussen. Reeds in de zestiende en zeventiende eeuw maakten zij deel uit van het bestuur van Muilkerk en/of Munsterkerk. Daarnaast fungeerden zij eeuwenlang als rentmeester en pleitbezorger voor de Heren en Vrouwen van Munsterkerk van het kasteel aan de Dusse.

Een groot deel van de negentiende eeuw bekleedde drie generaties Stael de functie van schout en later burgermeester van de gemeente Dussen. Want, behalve als rentmeester werd **Petrus Josephus Stael (1768-1842)** in 1797 tevens als schout van Dussen aangesteld en na de Franse inlijving in 1810 tot Maire benoemd. Hij was gehuwd met de Dongense bierbrouwersdochter Johanna van Son, wiens moeder uit de Sprangers-familie stamde.

Hij moet een vermogend man geweest zijn. Behalve dat hij met de Dongense bierbrouwersdochter een goede partij getrouwd had, moeten z'n 254 ! bundel land jaarlijks toch wel zo'n 20.000 gulden in het laatje gebracht hebben. Hij overleed in 1842 waarna hij als burgemeester werd opgevolgd door zijn zoon en dijkgraaf R.J. Stael, die al eerder het rentmeesterschap zal hebben overgenomen.

Net als zijn ouders, zal de oudste zoon, **Richardus Josephus Stael (1798-1851)**, die getrouwd was met Maria Francisca Mombers uit Oisterwijk, ook de achting van het dorp genoten hebben. Naar vaders voorbeeld stichtte hij eveneens een groot -, maar vooral katholiek gezin (9 kinderen). Helaas kwam hij na een smartelijk ziekbed van vijf maanden op – voor hedendaagse begrippen - tamelijk jonge leeftijd te overlijden, in 1851, slechts 52 jaar oud. Daardoor bleef hij slechts betrekkelijk korte tijd (9 jaar) als burgemeester en als rentmeester in functie. Z'n weduwe bleef met negen kinderen achter waarvan de oudste 19 was en de jongste een baby van 9 maanden.

Na de dood van burgermeester R.J. Stael volgde een periode van bijna veertig jaar (1851-1890) waarin J.H. Sprangers de burgemeestersketting droeg. De oudste zoon van R.J. Stael, net als zijn opa P.J. Stael (II) genoemd, was bij het overlijden van zijn vader namelijk nog te jong (15) om het ambt over te nemen maar trad later wel als wethouder en rentmeester aan.

Deze **Petrus Josephus Stael II (1835-1904)** huwde Johanna Maria Lips, een zuster van de eerste pastoor van de Hank. Na het overlijden van zijn vrouw hertrouwde hij met Johanna Hensterman en ging toen in Breda wonen. In 1884 werd hij benoemd als dijkgraaf van de Zuid-Hollandsche Polder een functie die hij tien jaar lang bekleedde, waarna hij in 1894 werd opgevolgd door zijn broer J.H. Stael.

Zijn jongere broer **Johan Hubertus Stael (1842-1895)** was hem eerder al, in 1880, ook opgevolgd als wethouder. Tevens werd hij lid van het r.-k. kerk- en armenbestuur. Daarnaast bekleedde hij tal van andere bestuursfuncties. In 1890 werd hij als burgemeester van Dussen geïnstalleerd.

Ondanks dat vanaf 1878 kinderen over hun erfdeel van de ouders ook successierechten moesten gaan betalen, zaten de Staelen er warmpjes bij. Maar het siert Johan en ook zijn vermogende zusters dat ze hun welstand deelden met de gemeenschap, door flinke financiële bijdragen te verstrekken voor de bouw van kerken, kloosters, scholen en gasthuizen in Dussen en Hank.

Tijdens zijn ambtsperiode maakte hij zich sterk voor een stoomtramlijn als onderdeel van de Rijksweg Keizersveer-Sleeuwijk. Daarentegen was hij geen voorstander van zo'n lijn over de provinciale weg van Heusden, via Dussen naar Werkendam.

Helaas duurde zijn ambtstermijn slechts vijf jaar. Na een kortstondig ziekbed overleed hij op 10 oktober 1895. Zijn vermogen ging naar de r.-k. parochie in Dussen en Hank en naar de armenzorg en andere liefdadige instellingen in het land. Binnen

een tijdsbestek van zes jaren (1901-1907) stierven ook zijn acht broers en zussen, waarvan de meesten ondertussen uit Dussen weggetrokken waren.

Omdat de laatste Stael-burgermeester van Dussen ongehuwd bleef, kwam er daarmee voorlopig een einde aan de bestuursdeelname van de dynastie.

Afscheiding van België in 1830

Slide 67 Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en Leeuw van Waterloo

Tussen 1823 en 1826 liet Koning Willem I de bekende leeuw op de heuvel bij Waterloo oprichten. De heuvel was een grotere kopie van de pyramide van Austerlitz (naar de pyramide van Gizeh) bij Utrecht. Het was een poging om zijn gezag in de Zuidelijke Nederlanden te benadrukken. Maar het mocht niet baten. De Belgische opstand in 1830 was een burgerlijke weerstandsbeweging tegen de koning die uiteindelijk tot de onafhankelijkheid van België leidde.

De Tiendaagse Veldtocht werd een zinloos oorlogje van een koppige vorst die de tekenen van zijn tijd niet verstond. Toch maakte de Nederlandse militaire overwinning in Europa wel degelijk indruk, al was dat mede te danken aan de zwakte van de Belgen, die uiteindelijk door de Fransen gered werden.

De veldtocht beroerde echter ook Nederland zelf. Een hele generatie werd erdoor getekend. Met duizenden tegelijk hadden jonge mannen al dan niet vrijwillig de wapens opgepakt en maanden, soms jaren in legerkampen gelegen en oorlog gevoerd. Hun leven veranderde ingrijpend; ook dat van Bareld Koops.

Lotgevallen van Bareld Koops

Koop Barelds Koops en zijn vrouw Annegie Abels werden allebei slechts 51 jaar oud. Niettemin werden er zes kinderen geboren. Vier meisjes met welsprekende namen als: Hinderkien, Roelfien, nog een Hinderkien en Jantien. Voorts waren er twee jongens **Bareld** en Abel.

Slide 68 Oude Drentsche woning te Peize

Bareld Koops de jonge (1805-1846), werd op 10-12-1805 geboren in Peize in Drenthe en overleed in Rijswijk N.B. op 30-8-1846. Bareld werd opgeroepen als schutter te dienen in de compagnie van het Bataillon Drentsche Mobile Schutterij.

Na zijn dienstitijd werd hij arbeider en trouwde te Rijswijk op vrijdag 24-5-1833 met Geertruij Rutte, geboren te Rijswijk op zondag 15-10-1809, dochter van een onbekende vader en van Jenneke Rutten, geboren in Drongelen en van beroep bouweresse. Jenneke is later getrouwd met Cornelis de Raade, bouwman te Rijswijk. De termen bouwman en bouweresse die in ambtelijke aktes werden gebruikt, stonden synoniem voor: boer en boerin.

Tiendaagse Veldtocht

Slide 69 Legerkamp in Rijen

Bareld werd in november 1830 samen met veertien andere dorpsgenoten, opgeroepen voor dienstneming bij de Mobiele Schutterij. Deze legereenheid werd in 1830, enkele maanden na de Belgische opstand, geformeerd en werd gedurende de periode 1830 tot en met 1834 in het zuiden van ons land gelegerd. Met name in Rijen N.B. was een groot kamp (Vijf Eiken) ingericht. Het kamp lag min of meer langs de huidige – toen nog niet bestaande – N282, juist ten noorden van het huidige vliegveld Gilze-Rijen. Maar ook op de heide bij Oirschot) werden schutters ingekwartierd. In elk van beide kampen bevonden zich ongeveer 10.000 mannen. Bareld bleef tot april 1831 in dienst en werd toen als een van weinigen overgeplaatst naar de nieuwe artillerie compagnie die uit de Drentse schutters werd samengesteld.

Op een kleine eenheid na heeft de Drentse Mobiele schutterij echter niet aan de krijgshandelingen tijdens de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831) tegen België deelgenomen.

Slide 70 Waterpoort van Woudrichem en zalmvissters

Bareld bracht dus zijn diensttijd in het zuiden van het land door. Mogelijk heeft hij in deze periode Geertrui ontmoet in de garnizoenssteden Woudrichem, Heusden, Geertruidenberg of Gorinchem. Maar het is ook best mogelijk dat hij zijn oog op Geertrui heeft laten vallen bij een bezoek aan de jaarmarkt van een van deze plaatsen. Ongetwijfeld heeft hij op mooie zomeravonden met Trui uit Rijswijk aan zijn arm over de wallen van Woudrichem gewandeld en hebben ze, uitrustend in het gras, buiten de Waterpoort gekeken naar de wijdsheid van de Merwede en de bedrijvigheid van de zalmvissters. Misschien heeft hij haar tijdens zo'n romantisch uitje wel ten huwelijk gevraagd.

Slide 71 Kadasterkaart Rijswijk ca 1830

Hoe dan ook, Bareld liet de aardappelvelden van Peize en de verveningen van Smilde en Bourtange voor wat ze waren en keerde na zijn diensttijd niet terug naar 't Drentse. Hij trouwde in mei 1833 zijn 'lief', Geertrui in Rijswijk, destijds nog een klein dijkdorp met zo'n 200 inwoners, voornamelijk wonend langs de Hooge Maasdijk of binnendijs aan de Rijkswijksche Hoog en zocht er een betrekking bij een boer. Veel meer weten we helaas niet. Anders dan dat hun huwelijk een verbintenis van vruchtbare aard was. Maar liefst zeven kinderen werden er geboren en dat terwijl hun huwelijk door het vroege overlijden van Bareld nog geen dertien jaar geduurd had.

Hun eerste kind Cornelia zag echter al na amper zes weken na dato van hun eeuwig trouw gelofte het levenslicht; er was dus duidelijk sprake van een 'moetje'. Dat zal hun niet gedeerd hebben, wel dat hun dochtertje na een paar weken al overleed. Hun tweede kind, Jacobus, werd pas twee jaar later geboren, in 1835 en te Woudrichem. Hun derde kind, Cornelis geboren in 1836 werd in Almkerk aangegeven. Het lijkt er dus op dat Bareld en Geertrui enkele jaren uit Rijswijk weg geweest zijn. Of er was een andere reden dat hun kinderen in deze plaatsen werden geregistreerd. Alle andere kinderen daarna, hebben weer Rijswijk als geboorteplaats.

Slide 72 Paleis van Justitie in Den Bosch

Het was kennelijk wel een armoedige tijd. Hun 11 jarige zoon Cornelis moest zich in 1848, samen met zijn 64-jarige oma Jenneke, voor de rechtbank in Den Bosch verantwoorden voor het sprokkelen van hout in een particulier bos te Rijswijk, zonder daarvoor toestemming te hebben gekregen van de eigenaar. Ze waren daarbij op heterdaad betrapt door een overijverige brigadier van de marechaussee uit Woudrichem. Die had daarbij bij Cornelis tevens een mes aangetroffen, kennelijk met de bedoeling om niet louter en alleen dood hout te sprokkelen maar ook groen hout te snijden. Aanvankelijk werd door de Officier een straf geëist van acht dagen hechtenis voor oma Jenneke en één dag detentie voor de 11-jarige Cornelis. Echter wegens gebrek aan bewijs werden beiden van de aanklacht vrijgesproken.

De jongste zoon van Drentse Bareld en Rijswijkse Geertrui was Gerrit Koops (1844-1920). Hij werd geboren in Rijswijk op 1-1-1844. Gerrit groeide op in het kleine Rijswijk, ging er naar school en naar de kerk, speelde er met zijn vriendjes en 's-zomers zal hij er gezwommen hebben in het binnendijkse gelegen wiel. De lagere school eenmaal doorlopen werd hij koopman van beroep en zal ongetwijfeld rondgereisd hebben door de streek. Daarbij kreeg hij kennis aan de vijf jaar jongere Geertrui Nederveen (1849-1940) uit Dussen, geboren op 16-9-1849 en een dochter van Wouter Nederveen en Maria Hagens.

Slide 73 Korn 27 van Nederveen en pand van Koops in Dorpsstraat

Wouter Nederveen woonde met zijn gezin aan de Korn in het nog steeds bestaande (Korn 27) wit geschilderde boerderijtje tegenover de aansluiting van het huidige Kornpad met de Kornsedijk.

Het klikte tussen die twee en op donderdag 13-5-1880 traden ze in de kerk in Dussen Binnen in het huwelijk. Twee dagen later passeerde de aankoopakte voor notaris Verberne in Dussen van een woning aan de dijk, de huidige Dorpsstraat, eigendom van Adriaan van Moergestel, door Gerrit Koops, bouwknacht van beroep. Bouwknacht of niet, de aankoopprijs van 1.000 gulden werd door Gerrit toch maar mooi 'handje contantje' voldaan. Kennelijk had hij flink gespaard of had Geertrui wellicht een mooie bruidschat ingebracht? Gerrit en Geertrui vestigden zich in mei 1880 in Dussen aan de dijk. Nauwelijks zeven maanden later werd hun eerste kindje, Barend, geboren. Zij zijn de stamouders van alle Koopsen in Dussen en het pand aan de dijk (dat er nog steeds staat) is het stamhuis van het geslacht.

Dit betreft zomaar een verhaal van een willekeurig persoon die door het lot in deze regio verzeild raakte, er zijn geluk vond, en de stamvader werd van een geslacht in de streek.

Dorpsbranden

Er vonden deze eeuw echter ook gebeurtenissen plaats die een minder gelukkige afloop kenden. Bij een vorige lezing vertelde ik u over de talrijke dijkdoorbraken en watersnoden waar men hier mee te kampen had. Een ander, niet minder ingrijpend fenomeen was dat van de dorpsbrand.

Almkerk 1826

Slide 74 Leerrede ds K. van Rintelen over brand Almkerk in 1826

De eerste dorpsbrand in de 19de eeuw was die te Almkerk op 3 augustus 1826, waarbij als gevolg van blikseminslag tijdens een geducht onweder 30 voorname gebouwen, de kerktoeren, het pastoriehuis en een belangrijk gedeelte van de vlas- en korenoogst in een oogwenk vernield werden. Twee inwoners raakten zwaar gewond.

Predikant Van Rintelen van Giessen en Rijswijk hield er een leerrede over, waarvan de opbrengst van de gedrukte exemplaren ten goede kwam aan de slachtoffers. Maar ook andere hulpinzamelingen werden op touw gezet, aangekondigd onder meer via krantenadvertenties. Zo werd in Breda ruim 240 gulden ingezameld en in Gorinchem 300 gulden. Andere steden en dorpen uit de regio bleven niet achter.

Dussen 1842

In de nacht van 13 op 14 april 1842 was het dorp Dussen aan de beurt en brak er brand uit aan de Sluis. Hier werden de kerk met toren, pastorie en koetshuis met drie vlakbij gelegen huizen en vier schuren een prooi der vlammen, die waren overgeslagen van de schuur van overbuurman C. Rombouts. Bij de brand werd een 13-jarig meisje geraakt door het puin van een vallende schoorsteen, maar gelukkig uit de vlammenzee gered door de toegesnelde geneesheer Leonardus van Teijn. Een paard, een veulen en 7 koeien, allen van Rombouts, kwamen om.

Uit kerk en pastorie konden wat meubels, boeken, ornamenten en zelfs vier kruiswegplaten worden gered. Maar veel ging ook verloren. De algehele schade werd begroot op f 68.707 waarvan f 41.750 was verzekerd. De brand zou door kwaadwilligen zijn aangestoken. Omdat de huizen en ook het koetshuis van de kerk door meerdere gezinnen bewoond werden, raakten naast pastoor Mikkers ook zeven gezinnen dakloos.

Meeuwen 1845

Slide 75 Herbouwde raadhuis Meeuwen en boerderij van Pieter van Buuren

Drie jaar later, op 10 juni 1845, werd Meeuwen getroffen door een hevige brand, die aan de oostkant van het dorp was ontstaan bij bakker en winkelier Jan van Herwijnen. Door de oostenwind en droge rieten daken verspreidde de brand zich razendsnel. Spoedig was de gehele Dorpsstraat een prooi der vlammen. Zestien huizen, waaronder het raadhuis, de boerderij van burgemeester Pieter van Buuren en vier schuren brandden af; dat was eenderde deel van het dorp. Zesentwintig vooral arme gezinnen raakten dakloos.

Kwam nog bij dat men dat jaar ook hard getroffen werd door het mislukken van aardappelooft (aardappelziekte). Om de openbare orde en veiligheid te handhaven werd er zelfs een nachtwacht ingesteld waarbij vier soldaten en een koporaal wacht liepen door het dorp.

Almkerk en Emmikhoven 1877

Slide 76 Groote Plaat van Jan Kuijpers

In 1877 was het in Almkerk en Emmikhoven opnieuw prijs. Op zaterdagmiddag 30 juni 1877 brak er brand uit achter de woning van notaris L.C. van der Ven. De notariswoning stond spoedig in lichterlaaie. Ook de omliggende huizen, schuren en gebouwen vatten vlam. Met man en macht werd het vuur bestreden door de brandweer van Emmikhoven, Dussen, Werkendam, Woudrichem en Loevestein. Almkerk beschikte zelf nog niet over een eigen brandspuit.

Ondanks de massale inzet kon niet voorkomen worden dat de volledige kom van Almkerk in as werd gelegd. Van de huizen in de huidige Kerkstraat, Kruisstraat, deel van de Molenstraat, de Brugstraat tot aan het Rechthuis van Almkerk (thans Wapen van Emmikhoven), bleven slechts ruïnes over. Ook de kerktoeren van de hervormde kerk werd aangetast door het vuur en de kerkklok was naar beneden gevallen. In totaal 29 huizen en 10 schuren brandden tot de grond toe af en de schade werd begroot op 300.000 gulden. Zo'n 150 mensen geraakten zonder huisvesting.

Slide 77 Advertentie verkoop Groote Plaat van Jan Kuijpers

Maar ook in dit geval werd er hulp geboden door middel van de verkoop van de Groote Plaat van Jan Kuijpers, maar ook door landelijke inzamelingsacties.

Ramptoeisme was er ook, op zondag, maandag en dinsdag na de brand werden door de veerboot tussen Gorinchem en Sleeuwijk maar liefst 1380 personen en 120 rijtuigen overgezet naar de Brabantse oever, allemaal nieuwsgierigen naar de gevolgen van de brand in Almkerk en Emmikhoven.

Dussen 1892

Slide 78 Dorpsbrand van Dussen

Vijftig jaar na de eerste brand ging de Sluis in Dussen opnieuw in vlammen op. In augustus 1892 ontstond in de korenopslagschuur van Verhoeven aan de Sluis spontaan brand. Door de felle wind en de geringe blusmiddelen van de uitgerukte brandweerkorpsen van Dussen, Meeuwen en Almkerk brandde maar liefst 23 panden in de naaste omgeving eveneens af. Hieronder het gloednieuwe raadhuis, de rooms-katholieke kerk, het nieuwe huis van de dochters van Jacobus de Wit en Cunera van Honsewijk, een looierij, koffiehuis De Gouden Leeuw van Heessels. De omgevingshitte was zo intens dat de luiken aan de woningen langs de Zandpad spontaan ontbrandden en door de bewoners werden afgerukt en in de Gantel geworpen.

Slide 79 Pastoor Baekers tussen het puin van de kerk

Van een weduwe ging de overzekerde graanoogst in vlammen op. Een arme schipper met zeven kinderen, een schoenmaker, een smidsknecht verloren alles wat zij aan huisraad, kleren en beddegoed hadden.

Slide 80 Advertentie voor hulp aan getroffen

De ravage was enorm en trok veel bekijks. Van heinde en verre kwamen de ramptoeeristen naar Dussen om de puinhopen met eigen ogen te aanschouwen. De nood was echter hoog, wat burgemeester J.H. Stael en andere notabelen van Dussen er toe bracht een landelijke inzamelingsactie te organiseren voor de getroffen gezinnen. Hiervoor werd een advertentie geplaatst in landelijke en regionale dagbladen.

Hank 1894

Slide 81 Dorpsbrand Hank in 1894

In mei 1894 brandden te Hank aan de Buitendijk drie huizen af. Herberg De Roode Leeuw van de weduwe Andries van der Pluijm, de boerderij van Jacobus Leemans en een nog zo goed als nieuw arbeidershuisje van Cornelis Heesters werden een prooi der vlammen. Door de geweldige hulp van de buurt bleven school en schoolhuis en een aantal andere woningen gespaard en werd daarmee een ramp voor Hank voorkomen. De brand was wel aanleiding om een brandspuit aan te schaffen, wat in 1904 zijn beslag kreeg. Er gingen overigens geruchten dat de brand was aangestoken door de inwonende stiefzoon, die op de paardenmarkt in Almkerk ook werd aangehouden. Het onderzoek van justitie bleef echter zonder resultaat.

Nieuwendijk 1915

Slide 82 Dorpsbrand Nieuwendijk in 1915

Op 22 april 1915 woedde er ook nog een felle dorpsbrand in Nieuwendijk waarbij 17 boerderijen en woningen verwoest werden. Maar deze valt buiten de scoop van de IJzeren Eeuw.

Het zijn slechts enkele momenten van leed. De 19de eeuw stond er bol van. Branden, overstromingen, noodweer, misoogsten, veeziektes, armoede, werkeloosheid, uitbuiting, drankmisbruik, epidemiën. We zouden er een avond mee kunnen vullen. Maar er waren ook goede ontwikkelingen. Zijn we ons verhaal tenslotte niet begonnen met de opmerking dat de 19de eeuw de eeuw van de vooruitgang was?

Economische ontwikkeling

Slide 83 Schoolplaat over de Industriële Revolutie

De economie van 19de eeuw was in hoge mate een landbouweconomie. Maar in de tweede helft van de eeuw begon de industrialisatie toe te nemen en vond er een belangrijke verschuiving plaats van werkgelegenheid van de agrarische sector naar de industrie.

Ook in Dussen, met bijvoorbeeld de baksteenfabriek, die in 1861 aan vijftien arbeiders werk verschafte. Met de oprichting van de papierfabriek in 1873, die vijf jaar later, in 1878, al meer dan 100 werknemers telde, met de ingebruikname, in 1887, van een hooipers door Oerlemans en Zonen uit Vrijhoeve-Capelle en met de sigarenfabriek van Willem Hoffmans aan de Putten die jammer genoeg in 1888 afbrandde.

Maar ook elders, in Werkendam, met de oprichting van de suikerfabriek aan het Steurgat in 1873, die met de campagne van 1876/77 al zo'n 130 werknemers in dienst had. Overal in de regio werden ook kleinschaliger fabriekjes opgestart.

Landbouw

Vanaf 1818 waren de graanprijzen gedaald, die daarvoor redelijk waren geweest. Ook de prijzen van paarden en runderen daalden. Bovendien stegen de belastingen omdat de regering geld nodig had om de schulden af te lossen, nieuwe infrastructurele projecten te financieren, maar ook vanwege de Belgische opstand.

Slide 84 Aardappeleters (1885) Vincent van Gogh

Pas na 1835 volgde enig herstel, onderbroken door de aardappelziekte in 1845-1847, maar in 1850 gingen de prijzen van agrarische producten fors omhoog. Het was het startsein voor een periode van hoogconjunctuur in de landbouw die ruim veertig jaar zou aanhouden en waarin ook de opmars van de aardappel als volksvoedsel nummer één gestalte kreeg en de verbouw van suikerbieten in zwang raakte. Het gaat te ver om te beweren dat de grote boeren slapende rijk werden, maar er werd flink geld verdiend, véél geld zelfs!

Slide 85 Arend ploeg en Getuigschrift

Maar ook het kennisniveau in de landbouwsector groeide. Door landbouwonderwijs en door bijvoorbeeld de inzet van landbouwconsulenten door de, in 1881 in Almkerk in de herberg van de weduwe Dekker, opgerichte afdeling van de Noord-Brabandsche maatschappij van Landbouw. Het bestuur werd gevormd door de Altenase-elite. Het genootschap schreef voorts prijsvragen uit, organiseerde lezingen en cursussen, maar ook de populaire en drukbezochte tentoonstellingswedstrijden voor paarden, veulens, springstieren en ander vee.

Die gunstige ontwikkeling in de landbouw werd onderbroken door een fikse landbouwcrisis die begon in 1878 maar in 1890 haar dieptepunt bereikte en die hard toesloeg bij de boeren maar ook bij de landarbeiders. Oorzaak: de massale import van goedkoop graan uit Amerika. Zo daalden de tarweprijzen van 11 gulden per hectoliter in de zeventiger jaren naar 4 gulden in 1895. Veel boerenbedrijven gingen ten gronde en landarbeiders dienden elders emplooi te zoeken.

De toenemende werkeloosheid was een van de redenen voor de toenemende emigratie naar Amerika en Canada, waar de aanwas van goedkope landarbeiders ironisch genoeg leidde tot nog meer overproductie van graan.

Slide 86 Schoenfabriek in Waalwijk circa 1900

Behalve emigratie kon de werkloze landarbeider ook kiezen voor werk in de toenemende industrie. Bijvoorbeeld in de leer- en schoennijverheid in de Langstraat die een grote bloeiperiode doormaakte in het begin van de 19e eeuw en waar de harde werkers uit 'de klai' erg gewild waren. Of men bleef nog dicht bij huis, in een van de nieuwe fabrieken in de regio.

Papierfabriek De Maasmond

Slide 87 Papierfabriek aan de Oude Maas bij Keizersveer

De industriële ontwikkeling in onze regio was echter beperkt. In 1873 werd aan Keizersveer de voorloper van de papierfabriek opgericht. Tijdens de beginperiode van de fabriek was het een zogenaamde strostoffabriek – voor de productie van halffabrikaat voor papierproductie - maar al snel werd overgeschakeld op de productie van halfstof op basis van lompen, naast de bestaande strostofproductie.

In het eerste jaar produceerde de fabriek 1.440 ton strostof dat vooral bestemd was voor de verwerking in Engelse papierfabrieken. Er waren dat jaar 60 medewerkers in dienst waaronder 25 vrouwen. In 1878 stond de teller al op 102 werknemers. De energie werd opgewekt door een drietal stoomketels van 50 P.K.

In die periode ging de fabriek tweemaal in andere handen over, waarbij behoorlijk wat Hollandsch kapitaal verloren ging. Eind 19de eeuw werd in de fabriek een eigen papierproductielijn opgestart. Dit gebeurde onder leiding van vooral Engelse technici.

Suikerfabriek Werkendam

Slide 88 Suikerfabriek in Werkendam

In het zelfde jaar (1873) als de oprichting van de fabriek aan Keizersveer, werd in Werkendam bij het Fort aan het Steurgat een beetwortelsuikerfabriek gesticht. Dit was kort ná de aanleg van de Bandijk die in de periode 1864-1872 werd gerealiseerd. Met de suikerbietenteelt was begonnen in de tijd van Napoleon, toen de import van rietsuiker stagneerde door de Engelse blokkade. De oprichting van de suikerfabriek was het startsein voor de Werkendamse industriële ontwikkeling.

Door meerdere oorzaken maar vooral door het gebruik van een experimenteel Duits sapwinningssysteem, hield deze vennootschap slechts twee jaar stand. De fabriek werd overgenomen door een combinatie van een Dordtse en Roosendaalse suikerfabrikant, die het produktieproces op conventionele wijze inrichtten.

De campagnes duurden doorgaans van oktober tot jan/feb. Met de campagne van 1876/77 telde de fabriek 130 arbeiders (88 m, 16 v, 26 k <16j). De technici kwamen voornamelijk uit België, de fabrieksarbeiders uit Brabant, onder andere uit Made en Drimmelen, Werkendam, Sleeuwijk, Nieuwendijk, Almkerk en Brakel. Er werd beter betaald dan bij de boer en de werkomstandigheden en verblijfsfaciliteiten werden verbeterd. Toen in januari 1885 de campagne ten einde liep, raakten er zo'n 100 arbeiders werkeloos.

In oktober 1889 startte weer een drukke campagne. Er lagen 60 schepen ter lossing en er werden nog 100 schepen uit De Meer verwacht. Er werd flink geïnvesteerd en de capaciteit aanzienlijk vergroot. Het ging de fabriek voor de wind en dat was ook directeur Verhoeff en zijn gezin aan te zien. Ze konden zich een royale levensstijl veroorloven met voldoende huispersoneel en ze vonden aansluiting bij de lokale notabelen. Maar mevrouw Verhoeff toonde zich ook een weldoenster voor de behoeftigen in het dorp.

De werknemers moesten echter genoeg nemen met een bescheiden onderkomen. Voor de losse seizoenarbeiders stonden barakken ter beschikking:

lange, lage gebouwen die aan ongeveer 150 mensen onderdak boden. In 1878 werd er tegen de suikerfabriek ook een r.k.-kapel gebouwd. Deze bleef tot 1919 in gebruik.

Door overproductie en technische verbeteringen die tot verdere schaalvergroting leidden, moest de fabriek, evenals vele anderen, de poorten in 1917 sluiten.

Slide 89 Stoomtabaksfabriek op de Maasdijk te Veen

Ook kleinschalige industrie ontwikkelde zich flink. Zo verschenen er in heel de regio sigarenfabrieken, onder andere die van Willem Hoffmans in Dussen, in Almkerk: de gebroeders Dusseldorf en A. van Iperen. Maar ook in Veen, waar in 1882 de sigarenfabriek van Muller en Jiskoot werd opgericht.

Rond 1900 waren er in Veen ook tenminste drie koffiesiroopfabrieken. In die tijd werden ook konijnenslachterijen opgericht. Wijk kende er een zestal.

Slide 90 Rijtuigenfabriek Buizer, Almkerk en klomp- en vlasfabriek Dussen

In Almkerk was de Rijtuigenfabriek van Buizer gevestigd. En in Dussen vonden veel arbeiders werk in de één van de vier klompenfabrieken. In beide dorpen had je ook nog een paar vlasfabriekjes.

In Werkendam werden de stoomhoutzagerij en de zwavelzuurfabriek op Zevenhuizen beiden rond de eeuwwisseling gesloten. Na 1900 werd er de hoepelmakerij een belangrijke industrietak, net als de mandemakerij.

De Vlijt in Wijk

Slide 91 Ansichtkaart van De Vlijt in Wijk

Vlak voor het einde van 19de eeuw (in 1899) werd in Wijk manden- en stoelenfabriek De Vlijt opgericht. Het betrof een project in het kader van de werkverschaffing, maar het bedrijf zou in de jaren daarna uitgroeien tot de grootste teenschillerij van Nederland en bood aan vele handen (zowel vast - als seizoenspersoneel) werk. In 1906 werkten er al 100 mensen. In 1916 werd de fabriek nog verbouwd maar het mocht niet meer baten. In de jaren twintig leidde het bedrijf een kwijnend bestaan, om in 1923 definitief te worden gesloten.

Bouwactiviteiten in Dussen

Slide 92 Bouwactiviteit in Dussen

Deze eeuw was er ook een met economische pieken en dalen. In tijden van economische voorspoed ontvingen de boeren betere prijzen voor hun landbouwproducten en de arbeiders hogere lonen. Die aantrekkende welvaart manifesteerde zich via toenemende bouwactiviteiten in het dorp Dussen met name voor de gegoede burgerij en de middenstand. Overigens, voltrok zich dit proces ook in de andere dorpen in de regio.

Slide 93 Impressie van Muilkerk eind 19de eeuw

Waar in aanvang nog vooral de rooms-katholieke parochie van Dussen flink investeerde in kerk en bijgebouwen, daarmee de achterstand van een paar eeuwen stilstand snel inlopend. Deze nieuwbouw concentreerde zich vooral aan en rondom

De Sluis, het nieuwe Munsterkerk. Maar in de tweede helft van de 19de eeuw werd ook door particuliere ondernemers en middenstand de nodige bouwactiviteit ontplooid. Hierdoor kreeg het hart van Muilkerk, in Dussen Binnen, zijn fraaie aanzien.

Slide 94 Bouwactiviteit in Dussen

Het betekende een belangrijke bijdrage voor de verdere uitbouw en verfraaiing van het dorp en bood daarnaast kansen aan het locale aannemersgilde en hun arbeiders.

Slide 95 Bouwactiviteit in Dussen

De elegante uitstraling die het vooroorlogse Dussen ontegenzeggelijk had, werd voor het grootste deel in de negentiende eeuw gerealiseerd. De getoonde afbeeldingen geven een beeld van de voornaamste bouwactiviteiten in die periode ontplooid.

Slide 96 Het oude en nieuwe kasteel van Meeuwen

Ook elders in het Land van Heusden en Altena was er sprake van vergelijkbare bouwactiviteiten. Zo werd in Meeuwen in 1846 het danig in verval geraakte Kasteel Meeuwen gesloopt. Het moet een groot complex geweest zijn dat bestond uit een omgrachte hoofdburcht en een voorburcht. Er kwam een mooie nieuwe kasteelboerderij voor in de plaats, die overigens in 1936 weer is afgebrand. In Werkendam werd in 1843 in de Hoogstraat, op de plek van het oude raadhuis, een fraai nieuw raadhuis gerealiseerd.

Slide 97 Het huis van Dekker in Andel

Een wat andere vorm van 'bouwwoede' betrof het huis van Dekker dat eerst in Nieuwendijk stond maar 'verhuisde' naar Andel.

Slide 98 Kasteel Gansoijen

Gesloopt werd er ook in de 19de eeuw. Het kasteel van Gansoijen was inmiddels danig in verval geraakt en vond een definitief einde door het graven van de Bergsche Maas. En zo zijn er talrijke andere voorbeelden aan te halen in andere plaatsen in de regio.

Landverhuizing naar Amerika

Slide 99 Emigratiezeilschip

Emigratiegolven

In de jaren veertig van de 19e eeuw kwam in Nederland de emigratie op gang als gevolg van slechte economische omstandigheden en religieuze spanningen. Emigratiepieken waren er van 1845 tot 1855, van 1865 tot 1874, in de jaren tachtig van de 19e eeuw en ook nog in de 20ste eeuw, na de Tweede Wereldoorlog.

Veel Nederlandse emigranten vertrokken vanuit de haven van Rotterdam. Eerst met zeilschepen in kleine groepen, begin 20ste eeuw met grote passagierstoomschepen. Ook uit het Land van Heusden en Altena gingen relatief veel mensen op zoek naar de Amerikaanse droom.

Kerkelijke tweespalt was hiervan een belangrijke oorzaak, maar zeker ook het arbeidsoverschot droeg er toe bij te besluiten elders nieuwe kansen te zoeken. Men vertrok naar de Haarlemmermeerpolder of naar het oosten, naar Duitsland, en dus ook naar Amerika.

Slide 100 Nederlandse krant in Amerika Sheboygan Nieuwsbode

Na de eerder aangehaalde aardappelziekte in de periode 1845-1847, die voor veel gezinnen armoede en hongersnood betekende, was de uittocht zo groot dat de periode tussen 1846 en 1857 bekend staat als '**de eerste emigratie-golf**'.

Toch kwamen de emigranten hoofzakelijk uit enkele specifieke regio's binnen Nederland, die bovendien naar een beperkt aantal plaatsen in Amerika vertrokken.

Dominee Hendrik Scholte (1806-1868) leidde een gezelschap van achthonderd mensen uit centraal Nederland naar het vruchtbare Iowa. Ze stichtte daar het plaatsje Pella en teelden er met succes graan, maar bij gebrek aan infrastructuur bleef de economie van Pella naar binnen gericht. Nieuwe generaties trokken verder naar het westen, naar Zuid-Dakota.

Door het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) liep de emigratie naar Amerika sterk terug. Maar na de overgave door general Robert Lee van de Zuidelijke Staten (Confederatie), nam de belangstelling om in het land van de onbegrensde mogelijkheden een nieuw bestaan op bouwen opnieuw toe, wat resulteerde in **de tweede emigratiegolf** (1865-1874).

In het jaar 1878 begon de landbouwcrisis die tot ongeveer 1895 zou duren. De productprijzen daalden en ook de pachtprijzen. De boeren kregen dus niet genoeg geld voor de opbrengsten en moesten sterk bezuinigen op hun eigen uitgaven maar ook op de loonkosten van de arbeiders. In veel gevallen werden deze arbeiders dan ook ontslagen of kregen verlaging van hun loon. Uit pure armoede en voor een betere toekomst voor de kinderen werd opnieuw voor vertrek naar Noord-Amerika gekozen. Al had het in bepaalde gevallen ook wel andere redenen dat gezinnen emigreerden. In de periode 1880-1904 (**derde emigratiegolf**) vertrokken meer dan 300 mensen uit de streek, vooral uit Genderen, Nieuwendijk en Sleeuwijk.

Genderen-Eethen-Doeveren-Heesbeen 111, Nieuwendijk-Almkerk 106, Sleeuwijk-De Werken-Werkendam 53, Meeuwen-Hill-B'broek 21, Drongelen 10, Dussen-Hank 12

Slide 101 Emigratiegezin Branderhorst uit Genderen

Vanuit **Genderen** vertrokken bijvoorbeeld de families van Jacob Branderhorst en van Jan van Mersbergen. Maar ook wethouder Van den Heuvel en de familie Willem Branderhorst-Van der Beek, wiens dochter later trouwde met de schrijver van het boekje Boeren in Kleidorp dat de standen-maatschappij in de 2de helft van de 19de eeuw beschrijft in het Noord-Brabantse dorp.

Uit **Dussen** emigreerde onder meer: Pieter Joppe Verschoor (1844-1924), z.v. Jacob Rombout Verschoor (bestuurder 1844-1882) en Maria Mosselmans uit Rijswijk. Hij verkocht in 1883 het uit de nalatenschap van zijn vader verkregen land want hij

had duidelijk andere plannen. Enige jaren daarvoor, in 1880, was hij getrouwd met een katholieke meisje, Maria J.G. van Dijk, d.v. bakker en korenmolenaar Bernard Antonie van Dijk en Wilhelmina Clercx, een echt bakkersgezin.

In 1887 werd Pieter Joppe door de Rechtbank in Den Bosch veroordeeld wegens valsheid in geschriften en het afleggen van een valse verklaring maar hij ontliet zijn straf door te emigreren. Direct na de uitspraak scheepste hij zich in voor vertrek naar Amerika om er werk te zoeken.

In 1888 kwam zijn vrouw met vier kinderen ook naar Amerika. Het gezin vestigde zich Iowa.

Slide 102 Affiche NASM en bakker Jaarsma baking Dutch letters

In 1893 volgde zijn zwager, bakker Ferdinandus van Dijk en in 1903 zijn schoonvader. Of zij zich daar ook zijn gaan bezighouden met het bakken van de befaamde 'dutch letters' is mij helaas niet bekend.

Uit **Hank** vertrok de Zuster van Liefde, A. van der Pluijm.

Ook uit Hank, Antonius van der Pluijm werd de grond te heet onder de voeten – hem wachtte een gevangenisstraf van 1 jaar – en vertrok in 1878 naar Amerika.

Hij werd in 1888 gevolgd door zijn broer Johannes van der Pluijm, die, eenmaal gesettled, in 1890 ook zijn vrouw Wilhelmina Schippers en 3 kinderen liet overkomen.

Maatschappij van Weldadigheid

Slide 103 Huize Rustoord te Wilhelminaoord, Drenthe

Voor minder avontuurlijk ingestelde kansarmen, kon het ook gebeuren dat men ondergebracht werd in een Drentse kolonistenkolonie, om daar te worden opgevoed tot model-boer. Dat overkwam **Teunis de Graaf uit Dussen** die tot tweemaal toe – weliswaar vrijwillig – in de veenkolonie Wilhelminaoord werd geplaatst door de diaconie van de hervormde kerk in Dussen Muilkerk. Zij betaalden hiervoor een vergoeding van f 70,52 per jaar. Teunis woonde en werkte er in groepsverband, stak er veen en bewerkte het afgegraven land.

De Commissaris der Koningin op bezoek

Slide 104 Baron van Voorst tot Voorst in 1898 ontvangen door fanfares

Eind 19de eeuw was de commissaris van de koningin, baron van Voorst tot Voorst, op inspectiereis in de regio. Hij maakte van zijn ervaringen en ontmoetingen met bestuurders en inwoners van de diverse dorpen zeer persoonlijke notities. Deze dienden als geheugensteuntje voor een volgend bezoek. Als bestuurder met een zeer uitgesproken mening was zijn schrijfstijl tamelijk openhartig, maar ook intrigerend en verrassend en soms zelfs amusant. Een kleine bloemlezing:

Te **Woudrichem** kampte men bestuurlijk nog met de naweeën van de aanstelling van burgemeester Kingmans, dat zeer tegen de zin was van notaris Van der Colf, postdirecteur Gulden en zijn stiefzoon boterfabrikant Herwijnen en de voormalig gemeentearchitect Roemer.

Slide 105 Achterstraat in Andel

In **Andel** werd hij aan de grens met Giessen ontvangen door een grote menigte en door het enkele jaren daarvoor opgerichte Andels Fanfarecorps. Hij was daarvan duidelijk gecharmeerd want 'nergens anders in de gemeenten langs de Maas beneden Heusden was hij op een dusdanig sympathieke wijze ontvangen'.

Kennelijk was Andel destijds het Monaco van de regio want de vermogende Den Dekker was van Nieuwendijk naar Andel gevlucht omdat hij alhier geen hoofdelijke omslag hoefde te betalen.

Slide 106 Het Slot te Rijswijk

Het beruchte conflict tussen burgemeester Van Ouwerkerk en de gemeenteraad onder aanvoering van wethouder Herwijnen, bleek inmiddels uit de wereld. De burgemeester van Andel – derde generatie Ouwerkerk-burgemeester, tevens burgemeester van **Giessen** en **Rijswijk** en woonachtig op Het Slot - werd en passant wel gekwalificeerd als een lastig potentat met wie het beter was te eten dan van mening te verschillen. Diens echtgenote vond hij overigens 'poesmooi' aangekleed.

In de **Giessense** Steeg stonden heel wat huisjes op de berm; sommige van steen en hout of van hout en riet. Heel armoedig allemaal.

In **Rijswijk** was er dringend behoefte aan een nieuwe school, die voor de 91 leerlingen duidelijk te klein geworden was.

Slide 107 Het raadhuis van Werkendam en van De Werken en Sleeuwijk

In **De Werken/Sleeuwijk** werd hij geconfronteerd met problemen rond het raadhuis. Dit was deels als woonruimte verhuurd aan de secretaris Struijk Dalm en daardoor was er te weinig ruimte. Ook was er veel onderlinge politieke strijd en onenigheid, waardoor het voor het openbaar bestuur moeilijk werken was.

Eenzelfde probleem was er in **Werkendam** waar het bestuur werd verscheurd door kerkelijke partijen. Strijdpunten waren het gebed vóór en ná raadsvergaderingen en de stichting van bijzonder onderwijs. Voorts had men – volgens de commissaris - het dwaze plan tot aanleg van een waterleiding.

Slide 108 het nieuwe raadhuis van Dussen en dat van Almkerk

In **Dussen** en **Almkerk** ging het volgens belastingcommies Schimmelpenning economisch slecht. De belastingopbrengst was in vier jaar tijd gedaald van 70.000 gulden naar 60.000 gulden.

Daarentegen deed raadslid Peter van der Pluijm uit **Hank** excellente zaken met zijn vishandel en export naar België en Frankrijk. Hij behaalde een jaarlijkse omzet van wel meer dan 30.000 gulden.

Minder was het gesteld met de arbeiders van de papierfabriek die er volgens de commissaris 'uitzagen als lijken' dit als gevolg van de slechte werkomstandigheden.

Het gemeentebestuur van **Dussen** kreeg een veeg uit de pan omdat ze zich bij de aanleg van de Bergsche Maas niet voldoende vigilant (waakzaam, bij de hand) hadden opgesteld, waardoor een goede drinkwatervoorziening en een schutsluis met haven aan hun neus voorbij waren gegaan.

In **Almkerk** verscheen Statenlid Barend Snoek op audiëntie om nog maar eens uit te leggen dat het bestuur van de Bleek en Oostkil op advies van Hoofdingenieur Hoogenboom tegen het Regeeringsontwerp ter voorziening in de afwatering had gestemd. Ook verscheen de bejaarde heer D.J. Teuling ten tonele en overlegde brieven waaruit hij meende te mogen opmaken dat hij van adel was.

Bij zijn bezoek aan **Drongelen** woonde de commissaris een les bij aan de school waarbij tevens 11 leerlingen uit Doeveren aanwezig waren omdat daar geen school was. Die moesten dus elke dag met het pontveer de Bergsche Maas oversteken.

Slide 109 Raadhuis Genderen en dijkopgang naar nieuwe haven

Burgemeester Boll van Heesbeen werd in het raadhuis, dat in **Genderen** staat, gecompimenteerd voor zijn doortastendheid tijdens de aanleg van de Bergsche Maas die **Genderen** ter hoogte van de Zeedam een nieuwe haven had opgeleverd. Dat leverde extra werkgelegenheid op omdat er ondertussen tevens een kolenopslagplaats en een hooipers gevestigd waren. Verheugd constateerde hij dat er bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen een halt was toegeroepen aan de familieregering van Gerrit Branderhorst.

Slide 110 het gemeentehuis van Veen

De burgermeester van **Veen** werd terechtgewezen omdat hij zich niet correct gedragen had bij het toelaten van Wijkse kinderen tot de school te Veen.

Het oproer in Veen in januari en februari 1898 (toen ook al) was onderwerp van gesprek. Dankzij luitenant Vermeulen met marechaussees uit Heusden en Dussen, was alles nog enigszins binnen de perken gebleven. Maar de dienstdoende veldwachter werd ontslagen vanwege plichtsverzuim destijds; hij had zich notabene zijn sabel laten afnemen.

Slide 111 het Wijkerzand

De raad van **Wijk** kreeg forse kritiek voor hun intollerante houding ten opzichte van **Aalburg** inzake het beheer en de financiën van de Eb. Bij raadslid en brievenaarder Van de Maaden werd aangedrongen op een tactvolle en bezadigde regeling.

Maar dat was aan het einde van 19de eeuw, op de drempel van de 20ste. Een eeuw waarin er ontzettend veel zou gaan veranderen. Net als in de IJzeren Eeuw.

Slide 112 Slotslide met informatie over lezing

© Ton Lensvelt, Molenplantsoen 40, 4271 AH Dussen tonlensvelt@ziggo.nl

<http://members.ziggo.nl/tonlensvelt/Publiek/streekhistorie.html>